

Станіслав Лем

Високий Замок

Переклад з польської

Лариси АНДРІЄВСЬКОЇ

Високий Замок був

для кожного з нас тим, чим

для християнина є небо.

Станіслав Лем

Уже тепер бачу, наскільки невдалим виявився попередній задум, із яким я брався до писання. Я хотів довіритися пам'яті, слухняно рушити під її керівництвом і, стримуючи рефлексії, висипати з неї на стіл, наче з горщика, усе, що відбулося. Я мав надію, що вона ретельно зберегла все те, що було якоюсь мірою важливе. Я гадав, що цей розсип, як кольорові скельця з потрошеного калейдоскопа, складеться у якийсь значущий візерунок. Може, й не в однозначний візерунок, а у їхню взаємопроникну безліч, серед якої можна буде віднайти розмаїті впорядкування, нехай і в остаточному, несміливо алюзійному стані. Я сподівався, що таким чином повторю в скороченні слів своє дитинство, яке нині є лише абстрактним поняттям — начебто і мною, але розміщеним по кільканадцятьох календарях, по всіх їхніх чорних і червоних листках. Але що більше я сподівався, що завдяки такому підходу змалюю портрет, чи то пак механізм пам'яті, яка є ні абсолютно чужим мені безпристрасним сховищем, місткою пусткою, бюрком душі з безліччю шпарин і сховків, ані мною. Вона не є мною, бо є самодостатньою силою. Вона зовсім не там, де я, хаплива, не там, де я, зворушена чи байдужа. Адже вона не

зберегла нічого з того, що я дуже хотів би запам'ятати, і навпаки, нерідко зберігала те, на чому мені найменше залежало. Отже, я хотів радше її, ніж себе, схилити до вищого ступеня відвертості, аби постав її ескіз, за який я, зрештою, готовий нести відповідальність, хоча ніколи не панував над нею і не паную. Я запланував експеримент, результат якого був би й справді цікавий, якби йшлося не про мене, якби це не з мене мали виходити образи та звіряння, а з вуст когось такого, ким я не є. Утім, так уже склалося, що цей хтось чаївся у мені віддавна, достоту, як внутрішні кільця дерева з часів його дитинства й молодости ховаються під численними нашаруваннями зрілого віку. У цьому сенсі можна майже буквально визнати, що молоде деревце впродовж десятків років перебуває в тому потужному прихистку. По правді, я не пам'ятаю, коли вперше надзвичайно здивувався тому, що я є. А водночас, певно, трохи налякався. Адже мене могло взагалі не бути або я міг бути якимось патином чи кульбабкою, козячою ногою чи слимаком. І навіть каменем. Деколи мені здається, що це трапилося ще до війни, себто в описані тут часи, але я в цьому не впевнений. Відтоді це здивування вже мене не полишало, хоча й не перетворилося на мономанію. Згодом я підходив до нього з різних боків, різними способами добирався до нього, а часом визнавав його повним абсурдом, чимось таким, чого слід соромитися, як фізичної вади. Але потім знову поверталось питання: чому власне думки рухаються в голові в тому чи іншому напрямку, що ними керує та диригує? Колись я свято вірив у те, що душа, а радше свідомість, це ділянка в чотири чи п'ять сантиметрів завбільшки в центрі обличчя — за носом, трохи нижче, ніж очі. Поняття не маю, чому я так вирішив.

Це, либонь, була "під філософія", так само, як колись, іще давніше, замість мислення було якесь "під-" чи "над мислення". І це я також сподівався разом з усім супутнім інвентарем витрусити з пам'яті. Це мало відбутися само собою, обмежитися виключно спогадами, потрясанням отим метафоричним горщиком. Але не вдалося. Бачу, що згадуючи, я мимохіть упорядковував спогади. У результаті вони вклалися у сліди, які досить виразно ведуть у мій бік, у бік мене сьогоdnішнього — так званого літератора, себто представника одного з найменш поважних і найбільш ганебних фахів. Адже хліб літератора — шаленство бурхливого

фантазування, переснованого всілякими зарозумілими чи безглуздими означеннями на кшталт "письменницької кухні". Що ж до мене, то я жодної такої кухні не мав. У кожному разі, досі її не зауважував. Отже, все, що я висипав із лантуха пам'яті, одразу, ще на льоту легко скеровувалося. Не йдеться про якісь там обурливі брехні чи перекручування. Так сталося само собою, у будь-якому випадку — незумисне. Зрештою, я й не виправдовуюся.

Я немов детектив, який удруге йде слідами скоєного злочину, що полягав у штукарському впорядковуванні навіть того, яке, коли відбувалося, взагалі не було впорядковане й не вказувало в мій теперішній бік. Я бачу в отій кінцевій цілості стрілку, спрямовану в мене, на чверть віку старшого. Це тим дивовижніше, що я ніколи не вважав, що "народився письменником", аби hoc erat in votis[hoc erat in votis (лат.) — це було предметом моїх прагнень]. Зрештою, я й надалі так не вважаю. Це означає, що в отому дитинстві й у залишеному по ньому звалищі мусило зостатися чимало заплутаних слідів, напрямків для прочитання і для викриття, переважно безладних, тупикових, обірваних. А може, це навіть не сліди, а тільки надто багато простору й поодиноких острівців. Ні, це не абсолютний хаос, хоча б тому, що був дім, школа, батьки, що спершу я був зовсім малий і приліпляв собі до носа зелене "крильце", а потім був більший, у мундирі. Уже тільки це створювало досить виразний порядок. Але це був порядок порожньої шахівниці, де чорно-білі смуги можна бачити уздовж, упоперек чи по діагоналі. Досить вкласти у погляд дрібку зусилля, аби переконструювати все так, як заманеться. Шахівниця ж надалі лишається шахівницею і ми не побачимо нічого поза тим, що є на ній насправді — навпереміну чорні й білі квадрати. Змінюється лише порядок, напрямок, директива погляду. Щось дуже схоже трапилося з розкладеною тут шахівницею пам'яті. Я нічого не додавав, але з багатьох можливих порядків переакцентував один. Можливо, тому, що мимохіть шукав лейтмотиву, осі координат, послідовності життя? Аби навіть собі не зізнатися, що безліч напрямків порушено, загублено, змарновано? Чи навіть виключно тому, адже ми завжди прагнемо, щоб як теперішнє, так і минуле мало якийсь упорядкований і чіткий сенс, хоча насправді так не мусило б бути?

Начебто нам не досить просто жити — вже не кажучи про зрілий вік, коли інертність і брак чітких сенсів не припустимі, — але в дитинстві? Я хотів гречно надати голос дівчакові, не заважати йому, наскільки це вдасться. А сам використав його, вивернув його кишені, шухляди, зошити, щоби похвалитися перед старшими: ось як гарно все з самого початку заповідалося, ось, мовляв, якими личинками майбутніх чеснот були навіть його грішки. Щоби якось виправдати цей грабунок, я перетворив його на гарний дороговказ, мало не на цілу систему. У такий спосіб я написав іще одну книжку — так, ніби від початку не знав, не здогадувався, що інакше й бути не може, що будь-яка спроба протоколювання спогадів є ілюзією, отим суворим обмеженням, аби нічого не додавати від себе. Я додавав аж надто часто, коментував, інтерпретував. З чужих секретів та забавок — бо власних уже не маю, бо вони не існують — збудував тому малюкові гробівця, замкнув його в ньому, сам сумлінний, відсторонений і діловитий. Наче писав про когось вигаданого, про когось, хто ніколи не жив, кого можна виліпити відповідно до естетичних канонів, згідно з волею і планом. Це не гідно. Так не чинять з дитиною.

I

Пам'ятаєте перелік загадкових речей, які лапутяни знайшли в кишенях Гуллівера? Таких таємничих і фантастичних предметів, як гребінь-гострокіл, велетенський годинник із ритмічним цоканням, та чимало інших дивовиж уже цілковито незрозумілого призначення? Я також був колись лапутянином. Я знайомився з батьком, видряпуючись на нього щоразу, коли він сидів у кріслі з високою спинкою. Він не боронив мені нишпорити по кишенях свого чорного, пропахлого тютюном і шпиталем вбрання. У лівій кишеньці камізельки батько носив металевий циліндр, схожий до набою на великого звіра, що розкручувався, зраджуючи всередині маленьку пірамідку з нікельованих лієчок, насаджених одна на другу. Кожна наступна мала менший діаметр, ніж попередня. Це були отоскопи. У сусідній кишені ховався олівчик, який на час моїх перших досліджень майже повністю списався. Олівчик був у золотій оправі, яка, коли натиснути (але з силою, більшою за мою),

клацала й висувала недогризок грифеля. У сурдугі було металеве пуделко, вистелене оксамитом, яке клацало досить грізно. У ньому лежав малесенький гаманчик — не для грошей, бо не містив нічого, крім шматка замші, який сам собою розкладався, варто розстебнути ґудзика. Було там іще маленьке срібне пуделочко з кнопкою на вічку, у якому лежало щось на кшталт срібної пластинки з припасованою зісподу пласкою темно-фіолетовою ґумкою. Але туди не можна було пхати пальців, бо вони відразу ставали чорнильними. А на протилежному боці, у сурдугі — кругле дзеркальце з діркою посередині, тріснуте, на чорній тасьмі з пряжкою. Це дзеркальце охоче збільшувало мою бузю, перетворюючи око на величезний ставок, у якому, наче кругла риба, плавала кара райдужка. За очерет довкола ставка правила грубезні вії. Знов-таки на камізельці висів на золотому ланцюжку плаский годинник, теж золотий, із трьома кришками. Годинник мав цифри, що звалися римськими, і маленьку секундну стрілку. Відкривати кришки на звороті я сам не вмів і це не завжди дозволялося. Там жили маленькі коліщатка з рубіновими очками, які світилися та ходили. Так я знайомився з батьком зблизька. Він носив білі сорочки в тонку чорну смужку, із манжетами, що припиналися ґудзиками, і гарним комірцем, який також припинався, але вже шпильками. Чимало таких, уже зношених, комірців лежало по шухлядах білизнярки. Вони були приємні на дотик завдяки своїй еластичній цупкості й мені завше здавалося, що з них можна зробити щось цікаве й корисне. Але я так і не дошолопав, що це могло б бути. Батькова краватка була м'яка, чорна, нагадувала шарф і зав'язувалася на бант. Його капелюх мав широкі м'які криси й ґумку, яка чудово натягувалася. Ціпків було два, один із них часом десь губився. Це були досить звичайні ціпки. Куди цікавішого мав мій вуйко — зі срібною кінською головою. А якась невимовно стара особа, що ледве рухалася і часом нас відвідувала, послуговувалася ще іншим ціпком — з голівкою зі слонячої кістки. Одначе я ніколи не бачив його зблизька, бо ховався від того гостя. Він страхітливо сопів, а я ж бо не знав, що він не збирається таким чином мене налякати. Це був хтось на кшталт іще одного вуйка чи правуйка, але, на мою думку, він анітрохи не був схожий на вуйка.

Ми мешкали на вулиці Браєрівській[Браєрівська — нині — вул. Богдана Лепкого], під четвертим номером, на другому поверсі[...на другому поверсі — фактично на третьому — перший поверх у довоєнному Львові називали бельетаж]. Гуляти зазвичай ходили — батько та я — до Єзуїтського садка[Єзуїтський садок — нині — парк. ім. І. Франка] або алеєю Міцкевича[Алея Міцкевича — нині — вул. Листопадового чину] вгору, у напрямку церкви святого Юра. Не знаю, навіщо батько носив ціпка, бо він на нього тоді не спирався. Зимовими полуднями, коли в садку було ще надто багато снігу, ми прогулювалися по Маршалковській[Маршалковська — нині — вул. Університетська], повз Університет Яна Казимира, де, закинувши голову, можна було оглядати великі напівоголені кам'яні постаті в чудернацьких, так само кам'яних капелюхах. Вони виконували свої незрозумілі функції: одна сиділа, друга тримала розкриту книгу, сперши її на голе коліно. Постійне задирання голови було болісним, тож переважно я оглядав батька, який крокував збоку — до висоти колін, ненабагато вище. Якось я помітив, що на батькові не його звичні шнуровані черевики, а якісь геть мені незнайомі — гладкі, без слідів застібки. Зникли також гамаші, з якими він не розлучався. "Звідки в тебе такі черевики?" — спантеличено спитав я, а тоді почув із висоти чужий голос: "Ти диви, який сміливець!". Це взагалі був не батько, а якийсь абсолютно чужий дядько, до якого я не знати як причепився. Батько йшов на кілька кроків позаду. Я напудився. Це було надзвичайно неприємне відчуття, якщо мені вдалося так добре його запам'ятати.

Єзуїтський сад був не надто великий, але я все ж примудрився якось у ньому загубитися. Було це одначе так давно, і я був іще таким малим, що це власне не мій спогад — мені про це лише розповідали. Поміж високими кущами, якщо не помиляюся, ліщини, бо вони мали червоні гілки, в одному місці стояла велика бочка з водою. Здається, через тридцять років я переніс її до оповідання "Сад темряви". Правду кажучи, Єзуїтський сад не становив жодної принади. Інша річ — Стрийський парк. Там було озерце у формі вісімки, а праворуч відкривалася алея, що вела на край світу. Може, тому, що я ніколи туди не ходив, не знаю. Але здається, я сам це вигадав і навіть досить довго був схильний у це

вірити. Стрийський парк мав плутану топографію, а ще багатообіцяюче сусідство виставкового терену Східних Торгів[Східні Торги — вересневий міжнародний ярмарок, який відбувався 1919-1938 років на території Стрийського парку]. Узимку та влітку над ним панувала вежа Бачевського, чотирикутна, зусебіч викладена рядами повних кольорових пляшок. Мене страшенно цікавило, чи там справжній лікер, а чи тільки фарбована вода, але цього ніхто не знав.

До Стрийського парку зазвичай їхали фіакром, а до Єзуїтського садку йшли пішки. А шкода, бо дорога біля Університету була викладена особливою бруківкою, дерев'яною, і кінські копита, вдаряючи в неї, видавали особливий звук — начебто під сподом крилася якась глибочезна прірва. Це не означає, що близькі проходки не справляли мені приємности. При вході в сад сидів чоловік із "колом щастя". Мені кілька разів удалося виграти бляшану папіросницю з жовтуватими стрічками для притримування папіросів, але частіше щастило лише на двосторонні кишенькові люстерка. Були там і візочки з морозивом, їсти яке було не вільно. А згодом, коли я вже трохи підріс, то часом зустрічав там Анусю. Ця бабуня, ненабагато вища від мене, у дротяних окулярах, із кошиком прецлів[прецлі (львівськ.) — кренделі] була колись моєю першою нянею. Прецлі коштували або п'ять грошів пара — і саме цих я волів, або — грубі — п'ятак за штуку. На десять ґрошів тоді казали "шостак" — це була поважна сума. Додому зі саду ми поверталися або навпростець, або окружною дорогою — через площу Смольки[площа Смольки — нині — площа Григоровича] з кам'яним Смолькою посередині. Окружний шлях обирали з метою купити в крамниці Оренштайна фрукти чи навіть вишневий компот у бляшанці, який був нечастим делікатесом. На вітрині завжди пишалися піраміди рум'яних яблук, помаранчі й банани з овальними наліпками, оздобленими написом "Fyffes". Я запам'ятав це слово, але й досі не знаю, що воно означає. Трохи далі, там де починається вулиця Яґайлонська[Яґайлонська — нині вул. Гнатюка], було кіно "Марисенька"[кіно "Марисенька" — зараз у приміщенні колишнього кінотеатру міститься духовний театр "Воскресіння"]. Я дуже його не любив, бо ходив туди з мамою, коли вона, здається, не знала, що зі мною робити. Я не розумів того, що відбувається на екрані. Це мене страшенно

знуджувало. Нерідко закінчувалося тим, що я нишком поволі зісувався з фотеля й навкарачки досліджував холодну долівку між ногами людей. Однак це також швидко набридало. Тож мусив чекати, поки фільм закінчиться. На полотні панове й панії безгучно розтуляли й закривали роти, лише пригравала музика. Спершу фортеп'янова, а потім, здається, з грамофонних платівок.

Але ми все одно мусили повертатися додому. З площі Смольки йшли вулицею Подлевського[Подлевського — нині — вул. Гребінки], загалом нецікавою, а потім маленькими вуличками Шопена й Монюшки, де сильний запах кави з поблизької фабрики сповіщав, що от-от стане видно нашу кам'яницю. Залізна брама була стара й масивна, далі — кам'яні сходи. Задніми сходами, отими кухонними, ходити не належало. Вони були спіральні, тож дуже круті, і видавали глухе бляшане відлуння. Щось мене туди тягнуло, однак на подвір'ї, через яке треба було спершу пройти, водилися щури. Якось один із них з'явився аж у нашій кухні. Але тоді я вже мав років десять, а то й одинадцять. Щур був страшний — коли я пішов на нього з кочергою, він скочив мені на груди. Я втік і не знаю, як склалася його подальша доля.

Ми займали шість покоїв, одначе власного я не мав. При кухні був прохідний покій із лазничкою за дверима, пофарбованими в тон стіни, старою канапою й теж старим бридким креденсом, у якому мама тримала припаси. Далі коридор, а в ньому — двері до їдальні, батькового кабінету та спальні батьків. Окремі двері вели до особливої зони — почекальні для пацієнтів і батькової ординаторської. Я мешкав начебто всюди й начебто ніде. Спершу спав із батьками, потім на тапчані в їдальні. Я намагався оселитися в якомусь місці на постійно, але чомусь із цього нічого не виходило. Коли було тепло, я окуповував маленький кам'яний балкон у батьковому кабінеті. Звідти атакував довколишні кам'яниці, бо їхні комини, хлюпаючи димом, перетворювалися на військові кораблі. Не менш охоче я бував там Робінзоном або й самим собою на безлюдному острові. Мої зацікавлення, мов той в'юн, від самого початку крутилися довкола гастрономічних вражень, тому провідною справою було накопичування провізії. А саме, лущеної кукурудзи в маленьких

паперових трубочках або навіть бобів, а коли був сезон, то й черешень, які ще й виконували роль стратегічної сировини — кісточками можна було незлецьки стріляти з короткоствольної чи звичайної зброї, стиснувши її у пальцях. Часом я цупив кавові карамельки-"гоп'єси", часом конфісковував зі столу рештки обіднього десерту. Я обкладався тарілочками, мішечками, пакетиками й починав важке й повне небезпеки життя самітника. Грішник, навіть злочинець, я мав над чим замислитися. Адже я навчився вламуватися до середньої шухляди креденса в їдальні, де мама ховала пляцки й торти. Я виймав верхню шухляду й ножем обрізав круги солодкого тіста, сподіваючись, що ніхто не помітить їхнього зменшення. Потім збирав і з'їдав крихти, а ніж — знаряддя злочину — старанно облизував, аби знищити сліди. Іноді понура пристрасть до зацукрованих фруктів, якими прикрашали кондитерські вироби, боролася в мені зі здоровим глуздом і я неодноразово облуплював глазуровану поверхню. Я обдирав її від зеленого очерету, який солодко скрипів на зубах, від помаранчевих шкоринок і цукатів, роблячи лисини, не помітити які було неможливо. А потім із відчуттям безнадії та зі стоїчним відчаєм очікував наслідків свого фатального вчинку.

Сусідами моїх балконних сієст були два олеандри у великих дерев'яних кадках. Один квітнув біло, а другий рожево. Я співіснував із ними на засадах нейтралітету, від їхньої байдужості мені було ні холодно, ні тепло. Усередині помешкання було трохи рослин-дегенератів, отих далеких змізернілих родичів південної флори — якась пальма, що весь час іржаво вмирала, але все не могла сконати остаточно. А ще філодендрон із бляшаним листям і маленька сосонка, чи то пак ялинка — не знаю — яка щороку випускала блідо-зелені пахучі пучки молодії глици.

У спальні було дві речі, із якими пов'язані мої найперші фантазії — стеля та велика залізна скриня. На скрині я спав, коли був іще зовсім малий, і часто вдивлявся у стелю, де гіпсова ліпнина зображала дубове листя й виразно опуклі жолуді між ним. Мої перед сонні марення якось переснувалися із тими жолудями, і я багато про них думав, чи пак їх споглядання посідало чимало місця в моїй психічній екзистенції. Я дуже хотів їх позривати, але не насправжки — начебто вже тоді розумів, що

інтенсивність марень важливіша за їхнє втілення. Зрештою, щось із тої інфантильної містики перенеслося на справжні, звичайні жолуді. Здирання з них шапочок видавалося мені впродовж років винятковим актом, який відкривав щось особливе, щось на кшталт важливого переходу. Я морочуся, намагаючись збагнути, чим це було для мене насправді — і, здається, даремно.

У покої, де я спав, так, здається, у ньому, вмерли мої дідусь і бабця. Після діда власне й лишилася залізна скриня — предмет дуже важкий, великий, неужитковий. Він слугував домашнім сейфом за часів, коли ще не було зломників-фахівців, а тільки у всіх відношеннях примітивні злодії, котрі наївно послуговувалися, у кращому випадку, якимось патиком чи ковінькою. Залізна скриня була присунута до наглухо замкнених дверей, які відділяли спальню батьків від почекальні для хворих. Вона мала дві розлогі ручки й пласке віко з вирізьбленими листочками й квадратним клапаном посередині. Варто було хитромудрим чином натиснути на клапан, як він відскакував, виказуючи шпарку для ключа — як я тепер бачу, ця хитромудрість була зворушливо поважна. Утім, тоді ця чорна скриня видавалася мені неабияким шедевром, а вже ключ до неї, завбільшки з моє передпліччя, будив винятковий подив. До миті, коли я подужаю обернути його в замку, я доростав довго й нетерпляче, аж поки, завдяки обіручному захвату й надлюдським зусиллям, мені це нарешті вдалося.

Щоправда, я знав, що в скрині немає справжніх скарбів. Там на дні було лише трохи старих пожовклих газет, паперів і дерев'яне пудло, повне прегарних тисячмаркових банкнотів із часів великої інфляції. Я навіть пробував бавитися цими банкнотами, а також сторублівками, які були ще гарніші за марки — голубенькі, досить веселі, тоді як марки своїм брунатним забарвленням трохи нагадували мені одні шпалери. З цими грішми трапилася якась незбагненна історія, несподівано позбавивши їх усевладдя. Якби мені принаймні не хотіли їх давати, я, може, повірив би, що рештки моці, гарантованої цифрами, печатками, водяними знаками, овальними портретами коронованих і бородатих мужів, залишилися в них і допіру сплять. Але я міг виробляти з ними все,

що заманеться, тому вони викликали лише зневагу, яка зазвичай ховається за благоговіння. У цьому випадку благоговіння виявилось пшиком. Тому я розраховував не на ці банкноти, а на те, що могло статися в нетрях чорної скрині, коли вона була довго замкнута. А замкнута вона була майже завжди, з моєї мовчазної згоди, якої, щоправда, ніхто не питав. Так-так, там, у темних нетрях скрині могло щось відбутися. Тому її відмикання було для мене актом чималої ваги. І в буквальному сенсі теж. Віко було страшенно важке. Спершу з трьох боків відкидалися довгі засувки, відтак його належало підняти й підперти рядом спеціальних заставок, інакше — як мене запевняли й у що я охоче вірив — воно могло впасти й відтяти голову. Від такої скрині можна було цього сподіватися. Вона взагалі не була приваблива чи приємна, ані навіть гарна. Радше понура й бридка, тим не менше я довго покладався на її внутрішню могутність. У дні скрині були завбачливо прокручені дірочки, що давало змогу пригвинтити її до підлоги надовше. Вишукана концепція. Але гвинтів, тепер уже зайвих, не було, за якийсь час скриню накрили старим килимком і таким чином вона остаточно потрапила в розряд непотребу, здеґрадувала, з нею перестали рахуватися. Хіба я зрідка показував комусь із ровесників ключа до неї — він міг би бути ключем до міських брам. Згодом і ключ десь загубився.

У наступному за спальнею покої, кабінеті батька, була велика засклена бібліотечна шафа, яка замикалася на ключ, та масивні шкіряні фотелі й круглий столик із досить вигадливими ніжками. Вони нагадували каріатид, бо вгорі кожна завершувалася металевою голівкою, а внизу з-під дерева, наче з труни, стирчали босі, теж металеві, людські ноги. Однак мені це не видавалося жахливим і взагалі не викликало жодних асоціацій. Просто я по черзі працююито віддовбав усі голови — порожні бронзові відливки, а потім погано поприкручені назад, вони хиталися під кришкою столика при кожному його пересуванні.

Під стіною окремо стояло батькове бюро, вкрите зеленим сукном і замкнуте на всі оберти. У ньому були гроші, але вже справжні, у звичайній, зрештою, шухляді. Зрідка в ньому гостював найбільший (на мій

тогочасний погляд) скарб — коробочка чоколядок Лярделлі, привезена аж із Варшави, або інша, із фруктовими мармеладками. Батько мусив спершу виконати ряд маніпуляцій із низкою ключів, доки якийсь із тих, вельми по-аптечному порційованих смаколиків, опинявся в мене. А я боровся з двома, геть суперечливими бажаннями — чи поглинути почастунок миттєво, а чи навпаки — насолоджуватися процесом його поглинання якомога довше. Як правило, я поглинав усе відразу. У бюрі були замкнені ще дві невимовно прекрасні речі. Маленька механічна пташка в пуделку, оздобленому перламутром, походила зі Східних Торгів і була експонатом — непродажним! — якогось екзотичного павільйону. Побачивши, як після натискання мініатюрної клавіші відмикається пласка перламутрова кришка, а під нею, у золотій клітці, ще одна, як звідти вискакує пташеня, менше за ніготь, темно-веселкове від блискіток, і, тріпочучи крильцями, рухаючи дзьобиком, пострілюючи очками, крутиться, наче флюґер, і співає, батько вдався до всіх способів, знайомств, заходів, поки зрештою за казкову, невідому мені суму купив цю дивовижу. Він тільки зрідка звільняв пташку з-під замка і накручував, пильно дбаючи, аби часом вона не потрапила мені до рук. Без сумніву, тоді б для неї настала остання година, хоча я не знати як боровся зі собою, бо не менше за батька чудувався пташці і навіть її шанував. Пташку, здається, продав батькові дуже поважний представник заморської фірми, швидше за все японець. Принаймні я дотримуюся такої приємної версії подій. Якийсь час у бюрі перебувала інша, трохи гірша пташка, завбільшки з горобця, яка, якщо її накрутити, не виявляла музичних здібностей, а тільки завзято дзьобала стіл, варто її було поставити. Якось я випросив її надовше — то був її кінець. Були ще в батьковому бюрі гарненькі дрібнички, із яких я найкраще пам'ятаю окуляри із золотого дроту завбільшки з маленький сірник, з рубінами замість скелець, і в такому ж золотому футлярчику. Інші, менш цінні дрібнички лежали в заскленій шафі в їдальні. Це були витвори мистецтва мініатюри — малесенький столик із шахівницею і раз і назавжди порозставляваними шахами, пташник із курми, скрипка (з неї я повисмикував струни) й розмаїтий дріб'язок зі слонової кістки: якісь меблі, яйце, що відкривалося, зраджуючи хмару потрощених фігурок; потім іще якісь посріблені рибки, зроблені з порожніх бляшаних ланок,

що дозволяло вигинати їх вусебіч, а також, здається, бронзові фотелики з оббивкою. Кожне сидіння було завбільшки з великий палець, атласне й м'якесеньке. Сам не знаю, яким дивом більшість тих предметів упродовж років витримувала мою активну присутність. Повернувся одначе до кабінету, до його старих великих фотелів. Вузькі, але глибокі западини між їхніми бильцями й сидіннями поволі накопичували різні предмети: то монету, то напильничок, то ложечку, то гребінець. Усе це я із неабиякими труднощами видлубував серед запаху мертвої шкіри, столярного клею, шорсткого полотна, виламуючи собі пальці, а фотелям пружини, які передсмертно стогнали. Але інтригували мене не так подібні знахідки, як сподівання знайти, а чи радше виколупати цілком інші предмети, виготовлені потойбічними цехами. Тому я мусив про всяк випадок бути в кабінеті сам, коли із тихою люттю заходився мордувати тих потемнілих від старости ледарів. Те, що нічого потойбічного в них не знаходилося, чомусь не охолоджувало мого запалу.

Тут, певно, слід уже окреслити перші засади міфології, яких я тоді дотримувався. Отже, я вірив, нікому не звіряючись у тій таємниці, що оскільки мертві предмети так само, як і люди, мають вади, то й вони бувають забудькуваті. І коли запастися достатньою дозою терпіння, їх можна заскочити, змусивши, зокрема, до покори. Коли, припустімо, залишений у шухляді ніжик забуде про те, де він повинен бути, його можна знайти деінде, наприклад, поміж книжками на полиці. А що він буде не здатен сам повернутися до шухляди, то з безвиході, звісно, продублюється і тоді вже буде два ножики. Себто, на мою думку, предметами рухала певна обов'язкова логіка, вони мусили коритися встановленим правилам. А той, хто добре знав ці правила, міг змусити начебто мертву матерію до бажаних наслідків. Дуже довго потому, у такий темний, трохи безглуздий, а трохи підсвідомий спосіб я сповідував вищеописану віру й не можу сказати, чи позбувся її остаточно.

Мене притягувала замкнена бібліотека. У ній були передовсім усілякі книжки з медицини, анатомічні атласи батька, гортаючи які я міг статечно й методично досягнути різниці між статями. Однак дивна річ — значно більше мене хвилювали томи з остеології. Обдерта зі шкіри

людина, яку демонстрували криваві чи цегляні міологічні рисунки, мені не подобалася. У ній було щось від крові, від сирого біфштекса, якого я не зносив, яким бридився. Натомість скелети були пречудові. Не знаю, скільки мені було років, коли я вперше гортав ті чорні томи формату in quarto, з великими жовтуватими зображеннями черепів, ребер, тазових і гомілкових кісток. У кожному разі, я не боявся цих трупів та їхньої будови. Але й не можу сказати, що ці студії справляли мені якусь діткливу приємність. Це трохи нагадувало перегляд каталогів великих дитячих конструкторів, де спершу нарисовані окремі осі, важелики, коліщатка, а на наступних сторінках показані конструкції, які можна з них скласти. Зрештою, не виключено, що остеологічні атласи апелювали до моїх майбутніх конструкторських зацікавлень. Я сумлінно гортав ці томи й деякі рисунки пам'ятаю і досі. Наприклад, кістляві стопи скелетів — кістки, перевиті пасмами зв'язок, вочевидь для більшої наочности забарвлених у блакитний колір.

Батько був ларингологом. Тож більшість потріпаних книжок у центральній частині бібліотеки стосувалася хвороб носа, горла й вуха. Ці органи разом із їхніми хворобами я мовчки й потай вважав за другорядні, з чого здаю собі справу допіру тепер. Було там іще одне видання, наймонументальніше з цілої книгозбірні — багатотомний німецький "Handbuch" ["Handbuch" (нім.) отоларинголога — настільна книга отоларинголога] отоларинголога. Кожен том мав не менше тисячі крейдованих сторінок. Я мав змогу розглядати там людські голови в розмаїтих і незліченних стадіях розтину, з усією надзвичайно сумлінно вирисуваною і розфарбованою машинерією. Притягали мене й портрети мізків, поодинокі звивини яких позначалися різноманітними барвами. Через багато років я не свідомо, а інстинктивно здивувався, уперше побачивши в прозекторській справжній мозок (себто анатомічний препарат), що насправді він не є таким папугою. Оскільки ті анатомічні сеанси були заборонені, я мусив організовувати їх особливим чином. Докладне тактичне розпланування заходів не є привілеєм дорослих — тільки дитина була б зацікавлена в їх ретельній організації. Я всідався, мов вершник, на велике шкіряне бильце фотеля, яке хрустіло при кожному моєму русі, а з боку дверей закривався прочиненими

дверцятами бібліотечної шафи. Таким чином я завше міг запевнити, мовляв, щойно її відкрив. Більше того, це дозволяло якомога шпритніше й швидше запхати книжку на місце. Отож, я спирався на спинку фотеля і в тій позі віддавався студіям. Цікаво, про що я тоді думав. Мене притягала надзвичайна чистота й точність рисунків — розчарування знову прийшло з роками, коли я, будучи студентом-медиком, збагнув, що оглядав у батьковому кабінеті тільки ідеальне й абстрактне розташування нервів і м'язів. Не пригадую, щоби колись співставляв переглянуте з власним тілом. У тих великих рисунках не було нічого тривожного — може, через надмір реалістичности, фрагментарність, допитливу багатосторонність. Ці властивості були притаманні потріпанним книгам навіть тоді, коли вони зображали не лише анатомічні подробиці, але й кінчики пальців або тупих чи гострих гачків, які розтягали пласти розтятої шкіри для кращої демонстрації. Були там ще й інші книжки, з рисунками вже безперечно страшними, але саме занадто страшними, і тому я їх взагалі не боявся. Були там скалічені війною людські обличчя, були обличчя безносі, позбавлені щік, вушних раковин, очей і навіть дослівно обличчя без обличчя, від яких залишилися самі тільки очі поміж рубцюватої плоти. Вони мали вираз, який мені ні про що не говорив. Адже я не мав із чим його порівняти, він нічого не нагадував. Може, мені й бігли мурашки по шкірі над такими ілюстраціями, але так само, як при слуханні казки. А що страхіття у казках — річ абсолютно звичайна, то ті дрижаки не були для мене чимось надзвичайним, а радше пожаданим і любим. І навіть більше, бо дещо в тих книжках мене смішило. А саме — розділи, присвячені протезуванню, які представляли штучні носи, причеплені до окулярів, вуха на пасках, маски, які імітували легкий, цілком безневинний усміх, якісь мистецькі затички для продірявлених щік, зубні протези, імплантанти піднебіння. Усе це видавалося мені якимось маскарадом, якоюсь дорослою забавою — не дуже зрозумілою, як і більшість дорослих звичаїв. Але я навіть не підозрював у них нічого поганого чи ганебного. Мені це не спало б на гадку. По суті, мене непокоїв тільки один предмет, не книжка. Він лежав на одній із полицок, перед позолоченими хребтами грубих томів. Це була препарована скронева кістка з видаленим сосковидним відростком — наслідок так званої повної операції на середньому вусі. Я про це, звісно, нічого не знав. Попри те, ця

кістка, вагою і на дотик дещо подібна до кісток, які часто лишалися на самому дні супниці з росолом, та ще й знайдена в такому місці — наче підкинута навмисно — притягала й навіть трохи бентежила. Вона мала якийсь специфічний запах. Передовсім куряви, книжок, бібліотеки, але через них тонким струменем просотувався ще й інший — трохи солодкавий і трохи гнилісний. Часом я довго її обнюхував, силкуючись зрозуміти, що це властиво є, наче нюх був саме тим чуттєвим органом, що заведе мене найдалі. Врешті це будило легку відразу і тоді я відкладав кістку, дбаючи про те, щоб покласти її на ту ж полицю.

На нижчих полицях громадилися стоси вже пошарпаних, розсипаних французьких романів без обкладинок, а також якісь журнали — один із них називався "Uhu" і був німецький. Те, що я міг читати назви, не допомагає встановити хронології тих моїх вправлянь, адже друкowanими літерами я вмів читати вже в чотири роки. Я гортав тільки французькі книжки, зброшуровані повісті, бо там були досить фривольні ілюстрації у стилі fin-de-siècle[fin-de-siècle — (франц.) — кінець століття]. Вони, певно, містили якісь пікантні історії, але це сучасний висновок, пізніша реконструкція, оперта на спогади, уже добряче розмиті плином часу. На одних сторінках можна було побачити паній із панами у вишуканих світських позах, а за кілька сторінок ці галантності раптом поступалися місцем мереживним хвилям негліже, хтось утікав через вікно, гублячи штани, голі панії у довгих чорних панчохах гасали покоем. Тепер я бачу, що сусідство обох жанрів літератури було вельми специфічне, а порядок, у якому я її гортав, кумедний до макабричності. Адже вершник на фотелі без найменшого клопоту й вагання плавно переходив від скелетів до фривольної еротики. Однак я сприймав це, як сприймають хмари й дерева, адже передовсім усьому вчився, до всього мусив звикати, а тому ніщо мене ні з чим не сварило.

Унизу лежала довга бляшана рура з широким кінцем. У ній знаходився сувій надзвичайно цупкого жовтуватого паперу з плетеним чорно-жовтим шнуром. Шнур тягнувся до пласкої баночки з маленьким ясно-червоним тортиком, оздобленим рельєфом і написами. Це був лікарський диплом батька, зроблений із пергамену, який піднесено

починався розрядженими велетенським шрифтом словами: SUMM IS AUSPICIS IMPERATORIS AC REGIS FRANCISCI IOSEPHV... [SUM MIS A USPICISIMPERA TORIS A C REGIS FRANCISCI IOSEPHI... (лат.) — Найвищою Милістю Імператора Франца Йосифа] А тортик, який я кілька разів делікатно надкусив і покинув, бо він виявився несмачним, був великою восковою печаткою Львівського університету. Спершу, ясна річ, я просто знав, що в рурі знаходиться диплом, бо так сказав мені батько. Хоч я й не розумів, що воно таке, мені не вільно було самому його витягати (от тільки не дуже вірилося, що пергамен і справді виробляють з осяччої шкіри). За якийсь час я вже міг прочитати кілька слів, нічого, утім, не розуміючи. А в першому, здається, класі гімназії я подужав перекласти ті піднесені слова. Я кажу про це, бо на прикладі диплому виразно простежується процес повторного й кількарразового пізнання предметів чи явищ, через який я поступово проходив, наче з поверха на поверх, щоразу, як відкривалася чергова версія справи чи речі. По суті, це не є чимось винятковим. Це відомо кожному, адже кожен спершу почув щодо власної генези версію про бузька, а потім уже ту, значно реалістичнішу. Але мова про те, що всі попередні версії, нехай і відверто фальшиві, відкинуті, як ота про бузька, не гинуть без сліду. Щось від них у нас лишається, поєднується з подальшими, переплітається з ними. Словом, вони й надалі в нас присутні. Але це ще не все. Напевно, коли йдеться про факт на кшталт диплома мого батька, неважко засвоїти правильну версію, ту єдину, яку варто засвоїти. Інакше з переживаннями. Адже кожне з них має свою вагу й свою рацію, кожне є безапеляційним і незалежним від зовнішніх факторів. І тут таки постає проблема, бо єдиним хранителем і гарантом автентичности спогаду є пам'ять. Безперечно, можна засвідчити, що існують "неадекватні переживання", як-от мої фантазії з приводу чорної залізної скрині. Одначе дійти остаточного висновку вдається не завжди.

За бічними дверцятами в батьковій бібліотеці знаходилися тісно спресовані книжки, до яких я навіть не брався, пересвідчившись, що в них немає жодних малюнків. Пам'ятаю колір і вагу деяких із них і нічого більше. Сьогодні я багато віддав би за те, аби дізнатися, що власне мій батько там зібрав, що читав, але бібліотеку цілком поглинув воєнний

хаос. По ній не лишилося й сліду, а потім стільки всього трапилося і таким чином, що я ніколи про це не запитував. Отже, версія дитини — примітивна, фальшива, непереконлива — мусить стати для мене остаточною. І це стосується не тільки тих книжок, але й багатьох подій, незрідка драматичних, які розігравалися над моєю головою. Коли б я вдався до їхньої реконструкції, до припущень і здогадів, це була б вельми ризикована робота — хтозна, чи не фальшування, і то не з дитячої позиції. Отже, я гадаю, що повинен цього уникнути.

Як я вже згадував, у їдальні, крім благого комплекту крісел і стола, який розсували для більших прийомів, були також поважний креденс — оселя десертів; шафка із сувенірами — царина мами, а під вікном — пухнастий килим, на якому я згодом охоче вилежувався з книжками, уже з власними. Вибір читва був переважно випадковий і надто примітивний. Я мав звичку вмотити собі на литці, у заглибині під коліном чи на підшві ніжку якогось крісла й легкими рухами гойдати ним так, аби воно зберігало рівновагу. Не раз мусив раптово переривати читання, аби впіймати крісло, що падало. Адже гуркіт міг привернути небажану увагу моїх домашніх. Однак я сильно забіг наперед, чого мені періодично дуже важко уникати.

Наскільки можна сягнути пам'яттю навспак, я досить часто хворів. Мене вкладали до ліжка всілякі ангіни й бронхіти. Узагалі-то, це був час великих привілеїв. Усі крутилися довкола мене, батько детально розпитував мене про самопочуття, вставляючи при цьому якісь загадкові фрази й терміни, які мали з винятковою точністю окреслити мій стан у вигаданих ступенях неіснуючої шкали. Понад те, я був об'єктом складних процедур. Не всі з них можна визнати приємними, зокрема, важко назвати таким пиття гарячого молока з маслом. А от інгаляції становили урочисту розривку. Спершу приносили велику мідницю, до якої наливали гарячої води. Потім батько вливав до неї трохи маслянистого плинусу з маленької пляшечки з притертим корком і йшов до кухні, де тим часом розпікалося на вогні чавунне кружальце від кухонної плити. Відтак він приносив його, розжарене начервоно, щипцями й клав до мідниці, а моїм обов'язком було ревно вдихати клуби пари, що пашіли ароматичною

олійкою. Це було гарне видовище: оце несамовите кипіння води, сичання вишневого заліза, від якого відпадала зчорніла залізна луска. А ще я користав із того, що пускав до мидниці все, що мав під рукою — то целулоїдну качечку, а то дерев'яний пенал. Маю надію, що я не симулював симптомів хвороби при їх відсутності. Утім, спокуса до цього була вельми сильною, бо коли я хворів, батько не міг ні в чому мені відмовити. Тоді й пташка в перламутровому пуделку співала для мене, і золотими окулярами з рубіновими скельцями я міг бавитися досхочу. А ще, повертаючись зі шпиталю, батько приносив так звані "пакунки" з іграшками. Без жодного перебільшення можу сказати, що, як і деякі жінки, найбільше зиску я мав, лежачи в ліжку. Завдяки одній із ангін я отримав автомобіль-гігант, дерев'яний лімузин, такий великий, що на ньому можна було їздити, усівшись задком на дах. Напевно, частіше, ніж справжні хвороби з їх болями й гарячкою (як-от камінь, що утворився у моєму сечовому міхурі), мене вкладали всі ці дари й розваги — через брак солодкості буття. Але так чи йнак я урешті одужував.

Здоровий, я більшість часу проводив наодинці. Охоче досліджував помешкання навкарачки, однак найкраще чомусь почувався в ролі вигаданого звіра. І так завзято віддавався тому звірячому акторству, що на колінах поробилися тверді грубі мозолі, які не зійшли навіть тоді, коли я ходив до старших класів загальноосвітньої школи.

Час описати мої огидні схильності. Я трошив усі забавки. Найганебнішим із моїх вчинків можна назвати акт знищення прегарної маленької музичної скриньки — лискучого дерев'яного пуделка, у якому крутилися під шибкою золоті зубасті коліщатка, обертаючи латунний валик з колечками так, що з цього поставали кришталеві мелодійки. Я недовго тішився тими розкошами. Серед ночі рішуче встав і не вигадав нічого іншого, як підняти скляне вічко й насясати всередину. Згодом я не міг пояснити моїм засмученим домашнім мотивів цього нігілістського акту. Якийсь фройдист, певно, дібрав би мені відповідний термін. У кожному разі, я побивався над онімілою музичною скринькою не менш щиро, ніж дехто з lustmorsder [Lustmorsder (нім.) — маніяк] над своєю жертвою.

Це був, на жаль, не поодиноким випадок. Я мав маленького мірошника, який, коли його накрутити, тягнув по драбинці мішок із мукою до амбару. Відтак спускався іншою драбинкою, знову підіймався, і так без кінця, бо закинуті до комори мішки тим часом з'їжджали драбинкою вниз. Я мав пірнальника в скафандрі в слоїку, закоркованому гумовою мембраною, який, якщо натиснути мембрану, занурювався все глибше у воду. Мав пташечок, які дзьобали; каруселі, що крутилися; перегонові авта; ляльок, які перекидалися, — і все це я безжально випотрошував, видобуваючи з-під лискучої фарби коліщатка й пружинки. Магічну лампу фірми Пате з французьким емальованим когутом я мусив обробити важким молотком, хоча грубі лінзи об'єктива довго опиралися моїм ударам. У мені жив якийсь безглуздий огидний демон знищення. Не знаю, звідки він взявся, так само, як не знаю, куди він згодом подівся.

Коли я був трохи, але тільки трохи більший, то вже не зважувався отак, без причини, з невинністю дитини (бо, знати, втрачав її), ухопитися за знаряддя вбивства та нищити. Тоді я вигадував собі різноманітні причини. Мовляв, щось там усередині слід відрегулювати, направити, обстежити. Це був дешевий хід, бо я без сумніву не тільки не міг цього зробити, але й не намагався. При цьому був певен, що маю право так чинити. І коли мама бурхливо запротестувала проти забивання цвяхів у столовий креденс (я потребував гачка для залізниці), я довго й гірко на неї ображався. З кола тотального знищення була виключена лише одна лялька чоловічої статі на ймення Вітусь — хлопчина тендітний, набитий стружками, рудуватий білявець, якому я шив одяг і черевички і якого перекладали з місця на місце у помешканні аж до самої війни. Якось під час нападу непогамовної жаги я трохи його потяв, але одразу потому зашив йому дірку в животі, чи, може (не пам'ятаю), це була відірвана рука. Я багато з ним розмовляв, але той випадок ми ніколи не обговорювали.

Я не мав власного кута, отож лютував у всіх покоях потрохи. Недоїдені цукерки (оті "гоп'єси") я зазвичай приліплював під кришку стола, де з роками утворилися справжні геологічні поклади солодких окам'янілостей. За допомогою витягнутого з шафи батькового вбрання я

перетворював фотелі й крісла на манекени, з великими труднощами напихаючи їм рукави скрученими газетами, а всередину пакував усе, що під руку навинеться. У сезон каштанів я намагався щось робити із тими чудовими плодами, які так мене захоплювали, що мені ніколи не було їх досить. Вони ще сипалися мені з-за пазухи, а я все пакував до кишень штанців нові. Але я пересвідчився, що гарними, лискучими, мов люстерка, каштани бувають лише на волі, бо, ув'язнені в пуделку, вони швидко морщаться, втрачають полиск, бридкішають. Калейдоскопами, які я потрощив, можна було обдарувати цілий сиротинець, хоча я прекрасно знав, що в них немає нічого, крім жменьки кольорових скелець. Проти вечора я охоче спостерігав з балкона, як темна вулиця оживає плямами світла. Не знати звідки з'являвся безшумний ліхтарник, на мить затримувався біля чергового ліхтаря, підносив свій важелик — і мала комахинка світла враз розросталася у блакитнуватий племінчик. Якийсь час я мріяв стати ліхтарником.

З двох сил, двох категорій, які владарюють над нами, відколи ми не знати звідки приходимо на світ, значно зрозумілішою є відстань. Вона теж підлягає змінам, але сутність тих змін проста: відстань не робить нічого іншого, як зіщулюється з плином часу. Саме тому поволі змалів простір нашого помешкання, і Єзуїтський садок, і стадіон II Державної гімназії імені Кароля Шайнохи[II Державна гімназія ім. Кароля Шайнохи — нині — Львівська середня школа №8], до якої я ходив упродовж восьми років. Щоправда, мені було легко не помітити тих змін, адже водночас зростала моя самотійна активність. Я щодалі сміливіше ходив по Львову, і здрібніння окремих, добре знайомих мені місць затінялося серіями щоразу далекосяжніших мандрівок. Тому редукцію вимірів можна усвідомити відносно пізно. Відстань однак статечна, однорідна, позбавлена будь-яких пасток і полапок. Натомість ворожою, воістину підступною стихією, я би навіть сказав, такою, що суперечить людській природі, є час. Спершу впродовж років мені було надзвичайно важко розрізнити такі поняття, як "завтра" і "вчора". Зізнаюся, чого ніколи досі не робив, що обидва ті поняття я довгенько вмещав у відстані. Я гадав, що "завтра" знаходиться вище стелі, на наступному поверсі, і спускається на належний рівень уночі, коли всі сплять. Щоправда,

водночас я бачив, що на третьому поверсі немає жодного завтра, а тільки одне подружжя, яке має дорослу доньку й золотисте пуделко, повне зелених цукерок, які липнуть до пальців. Ці цукерки мені не смакували, сповнюючи уста евкаліптовим присмаком, однак я любив їх одержувати, бодай із погляду на супутні обставини. Адже вони лежали в шухляді бюро, оздобленого дерев'яною шторкою, яка, з'їжджаючи, аби закрити стільницю, гриміла своїми опуклими ребрами, мов водоспад. Уже тоді я усвідомлював, що, піднявшись угору, не можна спіймати завтра на гарячому, подібно як вчора нема під нами, бо там мешкають господарі кам'яниці. Попри те, я був певен, що завтра — над нами, а вчора — під нами, а також, що вчора не розчинилось у небутті, а й досі триває, спустошене, десь отам, під моїми ногами. У цьому образі була виразна суперечливість, але мене це чомусь не бентежило.

Але це все тільки вступні зауваги, хочу додати, елементарні. Пам'ятаю браму, сходи, двері, коридори й покої будинку на Браєрівській, де я народився. Пам'ятаю і багатьох людей, як-от згадуваних сусідів, але без облич, бо обличчя ті змінювалися. І моя пам'ять, несвідома невідворотности цих змін, була перед ними беспорядна, як беспорядний фотографічний негатив перед рухомим предметом. Звісно, я можу уявити собі батька, але буду чіткіше бачити його постать і вбрання, ніж риси, бо вони скупчують у собі картини багатьох літ. І я не знаю, яким хочу його побачити: уже цілком сивим чи міцним п'ятдесятилітнім чоловіком. І це стосується всіх, із ким я був достатньо довго. Коли губляться знімки й портрети, проявляється оця наша цілковита безборонність перед часом. Довідатися про його вплив можна рано та швидко, але це знання теоретичне й ні до чого непридатне. Адже вже у п'ять років я знав, що таке старий і молодий, бо ж було старе масло й молода редиска. Я знав дещо про дні тижня і навіть про роки (цифри, із яких складався рік, мали для мене барви — двадцять роки були ясні, а потім до дев'ятки темнішали). Адже в суті речей я вірив у незмінність довкілля. Зокрема людей. Я не міг збагнути, що дорослі не були такими завше. Мене навіть трохи вражали зменшувані імена, якими вони зверталися одне до одного — це було неправильно. Адже зменшувальні існували тільки для дітей. Мені видавалося абсурдом, що якийсь старий каже до іншого старого:

"Мій Стасю". Я нікому про це не розповідав, бо відчував, що мене все одно ніхто не зрозуміє.

Час був іще тоді нерухомою прірвою, наче безвладною, наче пасивною. У ньому, як у морі, відбувалося дуже багато, але сам він нібито замирав. Кожна година у школі, яку належало відбутися з мужністю самозречення в серці, була Атлантичним океаном. Від дзвінка до дзвінка спливали наїжачені небезпеками вічності. Що ж тоді казати про вакації, які були цілою епохою між червнем і вереснем. Розповідаю про цю, тепер уже неймовірну для мене тривалість годин чи днів, як ніби тільки від когось про це почув, як ніби не сам був цьому свідком — я не годен цього ні осмислити, ані уявити. Згодом незбагненним чином усе почало відбуватися щодалі швидше. І нехай ніхто мені не каже, що відчуття брешуть, що годинники відмірюють однаковий ритм проминань. Я стверджую, що все якраз навпаки. Брешуть годинники, бо фізичний час немає нічого спільного з біологічним. Що нас обходить, поза фізикою, час електронів і зубчастих коліщаток? Мені завше здавалося, що у тій розбіжності ховається якийсь підступ, я відчував його ницість, замасковану системою вимірювання, що вирівнює усі зміни. Ми приходимо на світ, сповнені віри, що все довкола саме таке, яким ми його бачимо, що довкола й насправді відбувається те, що фіксують наші чуттєві органи. А потім — не знати як і коли — виявляється, що діти дорослішають, а дорослі починають умирати.

II

Не знаю, чи вже остаточно зрозуміло, що я був тираном. Норберт Вінер почав свою автобіографію словами: "I was a child prodigy (Я був чудовою дитиною)". Я міг би почати свою: "I was a monster (Я був чудовиськом)". Хоча, чудовиськом — це, може, певне перебільшення. Але те, що я, ще зовсім маленький, тероризував оточуючих — це правда. Їсти я погоджувався тільки за умови, що батько стояв на столі й то відкривав, то закривав парасоллю. Ще хіба дозволяв годувати себе під столом. Цього я, звісно, не пам'ятаю, це були початки, що знаходяться за межами пам'яті. Якщо я й був чудовою дитиною, то тільки в очах своїх упертих

тіток. Зате я був дуже вразливий. Звідси моя перша дуже рання схильність до поезії. Я ще не вмів читати, але часто декламував віршики перед гостями. Одного, хрестоматійного, про комара, що впав з дуба, я ніколи не міг завершити, бо щойно доходив до місця, у якому наслідки цього падіння виявлялися геть фатальними (комар зламав собі куприк), то заходився ревом, і мене, зарюмсаного, випроводжували з товариства. Тоді існувало чимало створінь, яким я гаряче й водночас безнадійно співчував, як отому комарові. In hoc signo[In hoc signo (лат.) — під цим прапором...] проявлявся на мене вплив літератури.

На четвертому році життя я навчився писати, хоча й не мав якихось особливих новин для письмового повідомлення. Перший лист, якого я написав до батька зі Сколе, куди поїхав із мамою, був лаконічний і повідомляв про самотійне випорожнення у справжньому сільському кльозеті з діркою у дошці. Але я не повідомив, що водночас упустив до тієї дірки всі ключі нашого господаря-доктора. Зрештою, авторство цього вчинку було спірне — адже зі мною тоді був один тубілець, мій ровесник. Так і не вдалося з'ясувати, у чиїх руках ключі були востаннє. Їхнє виловлювання створило чималу проблему.

У ті часи з усіх приваб і пам'яток Львова мене найбільше вабила цукерня Залевського[цукерня Залевського — нині у приміщенні колишньої цукерні розташований магазин-каварня "Світоч"] на вулиці Академічній[Академічна — нині — пр. Шевченка]. Вочевидь, я мав добрий смак, бо відтоді, по правді, ніде в світі не бачив цукерничих вітрин, оздоблених із таким розмахом. Це була, по суті, велика сцена, оправлена в металеву раму, на якій кілька разів на рік змінювалися декорації, що були тлом для вражаючих скульптур і алегоричних фігур із марципану. Якись великі натуралісти, рубенси цукерництва, втілювали на ній свої фантазії, а надто перед Різдвом і Великоднем, коли за шибамі поставали дивовижі, застигли в мигдалевій масі та чоколяді. Цукрові Миколаї мчали на санях, із їхніх лантухів ринули лавини смаколиків. На глазурованих полумисках спочивали шинки й риби в галяреті, теж марципанові і з кремовою начинкою. Причім, оця моя інформація не мала чисто теоретичного характеру. Навіть скибки цитрини, що просвічували крізь

галяретку, були витвором цукерничого різьбярства. Пам'ятаю стада рожевих свинок із чоколядовими оченятами, найрізноманітніші фрукти, гриби, вудженину, рослини, якісь печери й скелі. Складалося враження, що Залевський подужає відтворити в цукрі та чоколяді цілий Космос, оздобивши сонце лущеним мигдалем, а зірки — лискучою глазур'ю. Щоразу, як наставав новий сезон, цей майстер над майстрами вмів захопити мою душу, ласу, неспокійну й не таку вже й довірливу, із якогось нового боку проїняти мене красномовністю своїх марципанових візерунків, офортами з білої чоколяди, везувіями тортів, які вивергали збиті вершки, що в них, мов у вулканічній лаві, тонули зацукровані фрукти. Тістечко коштувало в Залевського 25 ґрошів — страшна сума, якщо зважити, що велика булка коштувала тоді п'ять, а цитрина — близько десяти. Але знати, варто було платити за ці панорами, за солодкі святкові баталії — хтозна, чи не кращі за ті, які демонструвала Рацлавицька панорама[Рацлавицька панорама увічнює битву під Рацпавицями 4 квітня 1784 року, в якій повстанська армія Костюшка вщент розбила російську армію генерала Тормасова. До 1946 року знаходилася на території Стрийського парку. Нині перебуває у Вроцлаві (Польща)].

Була на Академічній іще одна цукерня, вироби якої промовляли радше до шлунка, ніж до ока. Із нею пов'язані не найкращі мої спогади. Якогось дня старший брат батька, вуйко Фридерик, повіз мене, святково вбраного в білий мереживний комірець, двокінним фіакром і буцімто з безневинною метою. А завершилася ця поїздка в дантиста, який вирвав мені молочного зуба. Ми поверталися: я був зарюмсаний, у зім'ятих, поплямлених кров'ю мереживах, і мій праведний гнів на вуйкове віроломство вдалося погамувати в згадуваній цукерні за допомоги фісташкового морозива. Батько, видно, не мав відваги асистувати при страшних сценах і тому був відсутній.

У пасажі Миколяша[пасаж Миколяша — виходив на Марійську площу (нині — площа Міцкевича). Був частково зруйнований під час бомбардування Львова у вересні 1939 року. У частині колишнього пасажу знаходиться магазин "Роксолана"] була інша цукерня, радше

цукеренька, з італійським морозивом, де вже значно пізніше мій кузен Стефан, хлопака приголомшливо рославий, викликав мене на винятково підступний поєдинок: хто з'їсть більше морозива. Платити мав той, хто впакує менше за супротивника. Стефан виявився місткішим. Я пам'ятаю, як ми поверталися звідти, як я йшов через пасаж, критий матовим скляним дахом, і то повагом, бо мій шлунок перетворився у щось на кшталт ванільного льодовика.

На початку Академічної, поблизу готелю "Жорж", знаходилася крамниця Кляфтена, вже не кондитерська, та не менш важлива — з іграшками. Я нічого не можу сказати ні про її вітрину, ані про деталі інтер'єру, адже це святе для мене місце відбирало дар спостережливості. Я наближався до нього в солодкому ошелешенні, із калатанням серця, відчуваючи, на які випробування наражена моя нездатна до вибору захланність. Там продавалися розкішні масивні пласкі пуделка з олов'яними солдатиками, гармати, що стріляли горохом, дерев'яні фортеці, дзиґи, коркові рушніці, але жодних пістолетів і патронів для них майже не було — і те, і друге було заборонене. Колись, у ранньому дитинстві, я мав коника-гойдалку. Тепер уже не можу його собі уявити, але кінчики пальців іще зберігають щось від шорсткого дотику його шерсті, від його хвоста зі справжнього кінського волосу. Я казав до цього коня "пан", бо не смів до нього тикати — такий він був великий і прекрасний. Я був поблажливий до нього — полозки відвалилися самі, відгризені зубом часу. Рештки образів, які лишилися в мені з дошкільної епохи, обертаються здебільшого довкола страшних і приголомшливих подій, аніж довкола приємних. Я пам'ятаю помешкання моєї тітки на Ягайдонській, бо якось мене там заатакував у сінях великий індик. Поняття не маю, звідки він там узявся, але я довгий час боявся туди ходити, миттєво долаючи темний прохід між подвійною дерев'яною брамою з меншими дверима і дерев'яними, страшенно рипучими сходами. Дорога до тітки теж була страшнувата — слід було пройти через ганок друкарні, загрозливо похилений у бік підвір'я. Мені здавалося, що він от-от завалиться. Підлога в передпокої теж була похилою, наче в Пізанській вежі. Одні з дверей вели до салону — місця забороненого, повного паркетного полиску та важких меблів у

полотняних чохлах. Туди ніхто ніколи не ходив, і тітка, напевно, тішилася самим фактом наявності цього наглухо замкнутого храму. Юний ненажера, я таки вдерся туди, скориставшись тітчиним недоглядом, і впевнено й безсоромно попрямував до чорного креденса. Там під скляним ковпаком пишалася пірамідка великих марципанових фруктів — якісь яблука, банани, грушки. Я підніс скло й упився зубами в один із тих солодких смаколиків. Якимось дивом я не зламав собі жодного зуба, проте на лискучій поверхні не лишилося й сліду — марципан закам'янів, час оздобив його панциром і завдяки цьому вберіг від моєї захланності. Це було одне з найболючіших розчарувань у моєму житті.

За іншим разом я мало не втопився на Залізних Водах. Я сидів на березі, а одна знайома пані бавилася зі мною, простягаючи мені з води паличку. І якогось разу смикнула надто сильно. Я булькнув на дно, як камінь — не встиг навіть злякатися. Просто довкола раптом стало зелено, потім темно, ну й ще хіба мокро. Згодом хтось, вхопивши мене за ноги, витрушував із мене воду. Однак усе це наче сповите млою. Я не певен, але, здається, купелі тоді ще були нарізно — окремо для жінок і окремо для чоловіків. Якщо так, то я, певно, був із мамою у жіночій.

Я був свідком іще двох приголомшливих подій. Якось до Львова приїхав "людина-муха" і в самому середмісті, на вулиці Легіонів[Легіонів — лівий бік теперішнього пр. Свободи], видряпався по стіні кількоповерхового будинку. Здається, він послуговувався лише "гачком для защібання черевиків" — інформація, яка походила від нашої служниці, вірогідна вже тому, що такі гачки й справді існували та служили для запинання дамських черевичків на поважний ґудзик і петельку, а складалися з металевої ручки й круглого гачка. "Людина-муха" впав, там був тлум і поліція, а наступного ранку я бачив у газеті, здається, у "Wieku Nowemu", фотографію цього нещасного. Його бліде обличчя наче охопив смугастими лапами велетенський павук. Здається, йому тріснула основа черепа. Не пам'ятаю, що з ним сталося потім.

А якось у нашій пивниці зайнялося вугілля, чи то тільки почало тліти. У нас тоді були гості, грали в карти, коли після відчайдушного дзвінка в

двері коридор заповнили дивовижні, у грізному виблиску латуні бойові каски пожежників. Пожежники евакуювали весь будинок. Якийсь час ми стояли на вулиці, спостерігаючи, як до пивниці струменить вода з брезентових змій, а потім, здається, всі разом пішли до вуйка, який мешкав поблизу. Пожежу пригасили в зародку, але в мені залишився страх. Потім мені довго снилися страхіття, у яких пожежа імристою білою марою товклася під дверима та зазірала до вікон. А наяву, коли мене ніхто не бачив, я крадькома прикладав руку до підлоги, аби на дотик пересвідчитися, що паркет не розпикається від заграви, яка нишком зайнялася на нижньому поверсі.

Страх перед вогнем минув безслідно. Цікаво, чому одні переживання урухомлюють у дитині механізм патологічних вражень, а інші стікають, як з гуски вода? В одній із моїх перших книжечок ішлося про хлопчика, який їхав ліфтом, а той чи то збунтував, чи то зламався і, пробивши дах будинку, полетів над містом. З погляду автора, це було смішно, а мене налякало, і ще чверть століття потому, заходячи до ліфта, я згадував оту жалюгідну історію. Не знаю теж, звідки в мені взявся страх перед комахами — коли мої ровесники кохалися у хрущах, я не міг до них доторкнутися. Так само й з нічними метеликами. Натомість я нітрохи не боявся мишей і навіть мав із них зиск. Мама так ними бридилася, що доручала мені викидати їх трупики з полапки. А коли миші не хотіли ловитися, я часом здалека показував їй сіру ґумову мишку, аби одержати встановлену таксу за обов'язки гробаря.

Вражає моя забудькуватість щодо товаришів дитячих ігор, моїх ровесників, коли зважити на одночасну чуйність до різних предметів. Я не пам'ятаю дослівно жодних дітей, зате досконало пам'ятаю форму мого обруча — навіть гвинтики, які з'єднували його дерев'яні рейки, і те, як я навчився пускати його, щоб він, обертаючись, сам повертався до мене. Може, тому, що предмети належали мені цілковито, а живі створіння мали власну волю, і то суперечну моїй? Адже все, що мене оточувало, металеве чи дерев'яне, ставало моєю здобиччю. Довго, буквально роками, я терпляче очікував смерті чи принаймні старости грамофона й, звісно, таки допався до його нутрощів. Це був не той

апарат із великою трубою — такі я бачив тільки на вітринах і на рисунках. Наш грамофон був великий, дерев'яний, мав резонансну коробку з внутрішнім репродуктором, тому його краще назвати патефоном. Я охоче накручував корбу. У нас було трохи платівок зі шлягерами, одна — із записаним сміхом і нічим більше; якісь модні пісеньки штабу "Więcej gazu, oto jest zasada ma, więcej gazu, róki młodość w żyłach gra" ["Більше газу, оце мій звичай, більше газу, поки юність в жилах грає..." (пол.)], оперні арії. Але механізм зміни голок і пружинний регулятор цікавили мене куди більше за музичний зміст. Так само було й з радіо. Перший апарат з'явився у нашому помешканні десь близько 1929 року, хоча це не точна дата. Це була довга скриня з ебонітовою пластиною і ручками, оздобленими білими насічками та стрілочками, із гніздами для навушників. Апарат мав великий одноногий резонатор, трохи схожий на вентилятор, утім, ловити міг виключно місцеву станцію. Це величезне пудло працювало від великої анодної батареї та від кислотних акумуляторів, які слід було заправляти. Як це не дивно, я пам'ятаю, що першою трансляцією львівської радіостанції, яку ми зловили, була новела Конрада "Корчма "Під трьома відьмами" у виконанні чоловіка із загробним голосом. Вуйко Мундек, чоловік тітки Гані з вулиці Вольности, не раз приходив, аби на пару з батьком видобувати зі шведського пудла марки "Еріксон" потужний свист, шум і нявчання електричних котів. Вони різними способами встановлювали антену, схожу на дерев'яний хрест, на який по периметру були натягнуті дроти. Але їм рідко вдавалося впіймати серед тотального тріску якусь мелодію, наче сигнал з іншої планети. Тогочасний слухач мусив тішитися такому надзвичайному везінню — про естетичну насолоду не було й мови. Деколи вуйко досягав особливого успіху — йому таланило зловити Мілан чи Берлін, де в ті часи діяла найпотужніша в Європі станція — "Konigswusterhausen". Цей апарат пережив довге й повільне згасання і коли зрештою втратив актуальність, настав час для моїх обценьок і молотка. Я випотрошив його, гірко розчарований примітивністю конструкції — жодних зубчастих коліщаток, жодних пружин, нічого, крім непрозорих сріблястих ламп і конденсаторів серед плутанини дротів.

Мій батько побоювався різних речей — наприклад, ніяк не погоджувався встановити антену на даху, мовляв, вона може притягнути блискавку. А в п'єцах у нас палили виключно деревом, бо ж вугілля давало чад, яким можна отруїтися. Я успадкував його загальні інтереси, але без його побоювань. Я кохався в електриці, завжди був до неї прихильний, іще з часів, коли притягав шматочки паперу наелектризованим гребінцем. А вже отруйні гази, включно з чадом, продукував за будь-якої можливості. Але ці мої манії — електрична, хімічна, механічна — звернули в правильне річище допіру в наступній, гімназійній епосі. Наприкінці двадцятих я банально й неоригінально захоплювався всім тим, із чого складається життя малих хлопців. А саме, проходив насамперед усілякі технічні метаморфози — був пароплавом, паротягом, літаком, працював колесами, випускав пару, давав повний назад. Рештки тих уподобань вирували в мені мало не до випускних іспитів. Пригадую, як уже доростаючим гімназистом у мундирі полюбляв випустити на вулиці контрпару, повернути штурвал на бакборті, віддати якір.

Оця схильність до наслідування є, мабуть, природньою фазою розвитку, хоча і здатна роздратувати стороннього спостерігача своєю схожістю до мавпування. Адже хочеться, щоб діти були просто дітьми, а не маленькими дорослими — я, зокрема, маю на увазі юрми восьмилітніх мамунь з іграшковими візочками. Зрештою, я не поміняв стать і, може, це говорить у мені хлопчачий інфантилізм, себто ті його рештки, що якимось дивом перетривали в моєму зіпсутому з часом нутрі. Та облишмо ці не надто мудрі оцінки. Якийсь фахівець визнав би, що діти під час гри готуються сприйняти культуру епохи, у якій народилися. У добу середньовіччя, напевно, бавилися в коней, в облогу фортеці й навіть у хрестові походи. Цілком природньою є й тенденція до вивчення власного тіла та його можливостей. Щоправда, із тим у мене бувало по-різному. Упродовж якогось часу я досить охоче вішався, належним чином прилаштовуючи мотузки, де тільки вдасться, але, звісно, не насправжки. Трохи займався й самокатуванням. Приміром, обмотував пальця шнурком, аби він "заснув", чи прив'язувався до якоїсь клямки, чи вішався вниз головою на мотузяній драбинці (я мав таку), чи втискав око вглиб

очниці, щоб побачити все роздвоєним. Одного не робив ніколи: не пхав собі жодних горошинок і квасолинок до вуха чи носа, бо добре знав, наскільки сумні наслідки це може викликати — не дарма ж мій батько був ларингологом. Не знаю, звідки в мене це взялося, але досить довго найнепристойнішою частиною тіла я вважав ноги, а саме босі ступні. Пам'ятаю, що одного разу жахливо побився зі старшим на два роки кузенем Метиком (він загинув у Варшаві, так само, як і Стефан) через власну ногу. Ми сиділи на підвіконні у нас удома і я спромігся нав'язати йому цю свою позицію. Зайшло про те, хто кому перший зважиться показати ногу. Домашніх якраз не було, і ми довго вовтузилися на підлозі, зчепившись у запеклій бійці. Фройдист, певно, дуже втішився б моїм зізнанням, але від тої ноги в мені нічого не лишилося і я нітрохи не став її фетишистом.

Розводжуся над тими благими дрібничками, бо вони чомусь видаються мені цікавішими за мої спогади й подальші події. Із плином часу дитина щодалі виразніше, щодалі однозначніше стає членом певної групи — у школі, в гімназії — і своєю поведінкою уподібнюється до середовища чи принаймні намагається це зробити. Затим її власна активність виявляється в значній мірі вторинною і, на мою думку, куди менше можна розповісти про вроджені властивості, про демонів, успадкованих разом із генотипними рисами, ніж про перші спостереження, зроблені наодинці. Мені видаються куди цікавішими й вартіснішими найперші вподобання й неприязні, які беруться не знати звідки, ніж подальші, набуті, які незрідка бувають механічним наслідуванням. Адже діти, як відомо, не бояться навіть каліцтва своїх близьких, бо вони його просто не усвідомлюють. Потрібен певний час, аби вони засвоїли звичаєві норми оточуючого світу. На світ не приходять із готовими критеріями відмінностей між красою й потворністю. Однак це лише туманне припущення, бо ж невідомо, чи справді можна навчити дитину якоїсь інакшої, "протилежної" естетики повсякденности.

Повернуся до світу предметів — одяг був виключений із нього, я ним не цікавився, і це підтверджує той факт, що я не пам'ятаю жодної вдяганки, за винятком одних шкіряних тірольських штанців, які я носив

на зелених шлейках. Спереду вони мали широкий клапан, який зацібався на рогові гудзики — річ доволі ризикована і дуже невігідна, бо можна було просто не встигнути їх розцібнути. Пам'ятаю й те, що мріяв про справдешню ширіньку на гудзиках, а не на клапані, як у зовсім маленьких дітей.

Я нічого досі не розповів про два покої нашого помешкання, важливі для мене тому, що я не мав до них легального доступу. Це були почекальня й ординаторська батька. У почекальні стояли фотелі в чохлах, здається, ебенові, бо коли відламалося одне бильце, виявилось, що дерево геть синє. Там також була стара скляна шафка із сувенірами, але з гіршими — якимись тацями, срібними кошиками, презентами від урядових пацієнтів, а також розкладним псевдояпонським стилетом. Був іще львівський батяр на дерев'яному постаменті, безіменний, бо не мій, а начебто нічий — велика лялька з витріщеними блакитними очима, у вигадливо полатаній курточці, споднях, смугастій сорочці та з фетровим бананом у кишені. Мені не можна було його навіть торкатися, тому він прожив довго, до самої війни, і пережив навіть перші її роки, аж поки впав від масових методичних атак молі. Тих молів не бракувало на Браєрівській ніколи. Кожен із домашніх мав за обов'язок, побачивши якусь із них, кинутися навздогін, відчайдушно плещучи, аби роздушити її між долонями. Але я цього бридився й завжди плескав мимо.

Ординаторська батька була місцем недоступним, принаймні теоретично, тому я сумлінно досліджував її при кожній нагоді. Стіни були обклеєні шпалерами, які імітували порцелянові кахлі. Іще там стояла чудернацька тверда канапа, дерев'яна шафка з ліками й незначною кількістю книжок, маленьке лікарське бюро, нагрівальна лампа, пантостат, металевий столик з інструментами, а також біле крісло для хворих і круглий гвинтовий стілець батька. Опорядження більш ніж аскетичне, за один виняток. На шафці стояла чорна скринька з маленькими відділеннями, де зберігалися старанно посортовані експонати — усе те, що батько за допомогою великих трубок ларингоскопа Брюнінга видобув із дихальних шляхів, стравоходів і бронхів. Ті речі, самі по собі безневинні, вражали, коли згадати, де вони

побували. Була там штучна щелепа з чотирма зубами й гачком, розщібнута аґрафка, виловлена з дитячої трахеї, різні шпильки, квасолини, що встигли вже трохи проклюнутися, наче в своїй рослинній невинності насправді заміряли оселитися назовсім у чиємусь носі; проковтнуті монети, а також добрячий шматок кінострічки. Коли я підріс, батько часом розповідав мені про умови й обставини, за яких він здобув ці трофеї, про полювання з трахеоскопом замість пістолета в руках. Він показував мені спеціальні комплекти довжелезних гачків і хитромудрих кліщів та зондів. Пам'ятаю сенсаційну історію одного хворого, який, коли його привезли, задихався, щохвилі млів і синів, а гортанне дзеркальце показувало оманливо чисту й широко розчахнуту голосову щілину. Аж поки батько за підозрілим блиском виявив, що її закриває щось на кшталт скельця. Це був шматок кінострічки, яку цей пан, кінооператор за фахом, спожив із налисниками (я навіть пам'ятаю, що вони були зі сиром). Оператор не помітив, що один кадр плівки потрапив до начинки і, зачепившись у гортані, душив його, працюючи при вдиху за принципом клапана. Банальних предметів (як-от кісток), хмари яких батько видобував із пацієнтів, у чорній скриньці не було взагалі. На свята ми ніколи не могли повечеряти в повному складі — завше лунав відчайдушний дзвінок біля вхідних дверей і батько миттєво переодягався у білий халат, чіпляв своє велике дзеркальне "третє око" і зникав в ординаторській.

Мене вабив не так медичний, як спортивний характер батькових лаврів. Сповнений заздрощів, я під великим секретом діставався до всієї складної апаратури Брюнінга, складав довгі нікельовані трубки, вмикав спеціальну лампу й робив перші сміливі спроби екстракції чужорідного тіла, яке попередньо вкладав у шланг порохотяга. До того ж, я не раз до сьомого поту й завертання голови крутився на білому гвинтовому стільчику, вмикав велику солярну лампу, яка не тільки світила, але й гріла (якось в одній пацієнтки запалилося від неї волосся, бо в ньому був целулоїдний гребінь чи шпилька). Але я цього не пам'ятаю, це було ще за часів мого небуття. Коли я вже геть не міг нічого вигадати, то наповнював півлітровий шприц для видалення так званих вушних корків і

сикав із нього через розхилене вікно на подвір'я — то вгору, на поверх вище, то вниз, на ґанок господарів кам'яниці.

Я вже згадував, що рано навчився читати й писати. Я майстрував гарні привітальні поштівки для батька й матері, оздоблені незліченною кількістю намальованих квіточок. Мої перші книжки були типові, звичайні: віршики, як отой про комара, казки. Якось, уже після війни, мені потрапила до рук збірка дитячих віршиків, у якій я впізнав свою читанку тридцятилітньої давности. Мене вразило те, що я бачив у них, коли був шестилітнім хлопчиком. Які ж нечувані й невимовні драми й емоції, тепер уже до мене непричетні, які дивовижі, страхи й сміховини чаїлися тоді серед невинних слів. Чому історія плями на підлозі, якій не могла дати ради мітла, видавалася похмурою, навіть загрозливою? Чому лічилка про безхвостих ворон перетворювалася на магичне закляття, на прикликання потойбічних сил, спокушання невідомого лиха? Тим дивніше, що в цих емоціях, страхах, драматичних переживаннях я нікому не звірявся, нікому про них не розповідав. Напевно, тому, що не вмів висловити свій стан, означити його. А ще, мабуть, тому, що якби я й був здатний бодай над цим замислитися, то дійшов би думки, що моя реакція цілком нормальна та єдина з можливих. У кожному разі, тоді я був податливішим матеріалом, аніж зараз. Не треба було багато чинників, подій, аби видобути з мене чи, радше, аби нагромадити в моїй голові цілі гори відчуттів і вражень. Щоправда, автори дитячих книжок не здають собі справи, що вони роблять, наскільки вогнебезпечним, нехай лише психічно, є матеріал, яким вони без угаву жонглюють. Вони певні, що оповідають повчальну історію, тим часом у дитячому сприйнятті вона перетворюється на загадку чи на запутану драму. Хочуть розсмішити, а самі навчають містерійних таїн. Складають кумедні віршики, а вони викликають катарсис у якійсь семилітній голові. Слід завважити, що мене вражали тільки початки, ті найперші читанки. Згодом я поволі й буденно втопився у книжках.

Звісно, я побував Мауглі, Віннету й капітаном Немо. Мені запали в пам'ять найбільш несподівані уривки текстів. Купивши після війни книжку Умінського "Подорож без грошей", я старанно перегорнув її, аби відкрити

на одній із найкращих ілюстрацій: "Куля здолала відстань із характерним свистом". Там ішлося про полювання на крокодила, чи то пак носорога, але це, на жаль, було перевидання, і та прекрасна куля з її свистом зникла з нього, страшенно мене засмутивши. А "Долина без виходу"? Коли я її читав, зі мною відбувалися жахливі речі. Що вже тоді казати про "Духа пустелі"? Такі книжки я вже не міг легковажно поглинати, вилежуючись під вікном, із ніжкою крісла на стопі, або стоячи на колінах біля столу, із ліктями на стільниці. Вони вимагали присутності цілком надійних і дорослих осіб, але й так було страшно. Діккенса я не хотів читати, він нагадував безнадійну дощову осінь, натомість у творах Дюма просто загинув, загубився. Усе почалося безневинно, від "Трьох мушкетерів", а за якийсь час виявилось, що на прочитання всіх його книжок забракне життя. Згодом, у гімназії, я читав усе, що тільки потрапляло до рук: Фредра з Маєм, Сенкевича з Берном і Велсом, Словацького з Пітіґріллі, — це був справжнісінький вінегрет.

Під час читання я завжди щось жував, бо вже, здається, дав зрозуміти, що був ненажерою, утім, ненажерою велелюбним. Тут час згадати моїх перших жінок. Спершу була Міля, наша прачка. Мені було, може, років зо п'ять, і згідно з тодішніми звичаями, я негайно збирався одружуватися. Вона, бідачка, потерпала від страшених жиляків на ногах. Електричних пральок тоді ще не було, прання перетворювало дім на парке пекло, принаймні кухню та її околиці. На середину кухні виїжджала велика балія, вулканічно булькотіли баняки, потому з'являлася дерев'яна маґлівниця, сповнюючи півхати гуркотом. Я крутився серед усього цього, розгاردіаш мені зовсім не перешкоджав.

Потім я закохався в учительку з початкової школи. Не пам'ятаю, як вона виглядала. Якось вона відлупцювала мого сусіду по парті. У початковій школі зазвичай можна було дістати тільки "хляпса" лінійкою по відкритій і простягнутій долоні, але той хлопчина був упертий, холоднокровний, жахливо норовистий і зухвалий. Моя кохана витріпала йому зі штанців хмари куряви. Він навіть не писнув і не зронив сльози, страшенно мені цим заімпонувавши.

Потроху моєю спеціалізацією ставало нещасливе кохання. Коли мені було близько десяти, я до шаленства закохався у майже дорослу панну, дівчину, старшу від мене на чотири роки. Здалека я пасивно спостерігав за нею в Єзуїтському садку. Був я тоді вже доволі опасистий, моя постава починала нагадувати грушку, хоча досконалої її форми — найширшої нижче середини — я дійшов лише в гімназії. Обличчя мав пампулясте, очі звичайні й помітно витріщені, бо ж був від природи цікавий. А ще я часто роззявлював рота, бо, здається, вважав, що це додає мені шарму. Тоді я мав не надто великі шанси. Зрештою, я й не прагнув жодного справдження, адже й гадки не мав, що можна робити з дівчатками, крім того, що ганятися за ними проти вечора між кущами в садку та лякати ліхтариком. Моє кохання до дівчинки з Єзуїтського садка не передбачало жодної дії, жодного розвитку, а втім було надзвичайно інтенсивним. Здається, я звірився батькам, інакше мені не вдалося б достатньо часто перебувати в цьому прекрасному місці, з якого я міг за нею спостерігати. Вона, певно, нічого про мене не знала, ми не перемовилися й словом, однак лінії її профілю, підборіддя й вуст настільки глибоко вкарбувалися в моїй пам'яті, що залишили слід і донині.

Цікаво, що відчайдушність таких платонічних "кохань" не перешкоджала мені крутити амури (за умови, що це були амури) дуже, із дозволу сказати, посполиті! Коли я мав вісім років, батько, зненацька завітавши до кухні, захопив мене за щипанням задка нашої служниці. Знічений, він спромігся лише вичавити щось на кшталт "Ах, так!" чи "Ах, перепрошую!" і одразу ж вийшов. Цікаво, що я пам'ятаю деякі свої тогочасні вчинки і навіть емоції, натомість — жодної думки. Мабуть, тому, що вони не виходили за межі безпосереднього чуттєвого досвіду.

На вулиці Словацького навпроти Головної пошти знаходилося бюро корабельної компанії "Cunard Line" і в кожному з її вікон стояв великий макет океанського пароплава. Вони мене переслідували, вони мені снилися — ці прекрасні судна, які мало чим відрізнялися від справжніх: мали такелажі, щогли, незліченні ряди ілюмінаторів, палуби, містки, мініатюрні шлюпки, східці, рятівні кола й навіть латунні гвинти на штурвалах. Я спрагло й безнадійно мріяв про них, не менш ідеалістично,

ніж Куба Патрач мріяв про дівчаток, які не потрапляли йому до рук. Його марення були, певно, такі ж безневинні, як і мої біля шиб "Cunard Line", і тільки їхнє втілення призводило до злочину. Може, й добре, що мені не вдалося наблизитися до жодної з тих двометрових дивовиж на відстань руки — адже рано чи пізно я потягнувся б за молотком.

Дитина, якою я був, цікавить мене і водночас непокоїть. Звичайно, я нікого не мордував, крім ляльок і грамофонів, тим паче, що був слабкий фізично та боявся репресій з боку дорослих. Батько не бив мене ніколи. Мама часом штурхала, от і все. Але ж існувало чимало інших, менш безпосередніх засобів і способів покарання — від словесної прочуханки до відлучення від десерту. Якби чотирилітні діти мали б таку ж силу, як і батьки, наш світ виглядав би інакше. Вони справді належать до зовсім іншого виду, хоча й не менш складного, ніж дорослі, — от тільки ця складність полягає в іншому. Хіба ж не з розпачем у серці я трошив іграшки? Хіба не оплакував потім (незалежно від покарання) їхньої втрати? Чому я, такий полохливий, кохався у справді ризикованих ситуаціях? Адже щось спонукало мене висуватися якнайдалі з вікна, хоча я бодай із прикладу "людини-мухи" чудово знав, чим загрожує падіння з другого поверху. Пам'ятаю, як налякав вуйка, коли взимку під час вакацій у Татарові заліз під потяг, який мав от-от рушити, щоби встигнути відламати бурульки з-під циліндрів паротягу. Я дуже боявся, що потяг рушить і обітне мені ноги, але, вочевидь, ті бурульки були мені вкрай потрібні. Може, це був, якщо вдатися до мови психологів, так званий примусовий учинок, різновид навіювання? Такі явища добре відомі. Я проходив через періоди нав'язливого рахування вікон, дверей, через фази складних ритуалів. Я мусив ходити так, аби наступати лише на плити хідника, не зачіпаючи їхніх швів, а вже з диханням і поготів мав страшений клопіт. Я намагався якомога довше не дихати або робити це якось по-особливому. Були там якісь обов'язкові вдихи й видихи перед сном, якесь особливе формування яська[ясьок (діал.) — маленька подушка] й подушки під головою, будування шатра з ковдри тощо.

Траплялися зі мною й виняткові речі, часом під час хвороби, а часом коли я був абсолютно здоровий. Тридцятьма роками пізніше я довідався,

що це явище називається метаморфозія. Я лежав собі в ліжечку, з руками, складеними на грудях, аж раптом мої долоні починали рости, тим часом сам я все зменшувався під їх неправдоподібним тягарем. Це завжди відбувалося досить схоже і, без сумніву, наяву. Мої п'ястуки виростили до розмірів гір, пальці перетворювалися на якісь величезні замкнуті дуги, усе в них підлягало гіпертрофії, слоновости. Я трохи цього лякався, але знову таки не надто. Це було дуже дивним, і я нікому про це не розповідав.

III

Тепер я бачу, що був радше самотньою дитиною, хоча цього й не усвідомлював. Я мріяв про братика чи сестричку, а насправді, боюся, про маленького невільника. Охоче читав оголошення в газетах, у яких ішлося про всиновлення дітей. Такі пропозиції траплялися мені доволі часто. Тоді я уявляв, як би це було чудово, коли взяти б таку дитину до нас. Всеохопність цього бажання зараз видається мені радше підозрілою. Інші діти приходили до мене не надто часто. Це не означає, що вони не приходили взагалі, але це були поодинокі випадки, винятки з правила, якщо не рідкість. У неділю, влітку та восени ми зазвичай їздили в те саме місце — до міської садової ресторації пана Руцького, яка знаходилася на Стрийському шосе, біля застави. Сплачування мита становило цікаву й забавну зупинку в дорозі, під час якої я, звісно, видряпувався на козли. Візник, точніше дорожкар[дорожкар (льв.) — візник фіакра, польвівському — доріжки], завжди той самий, насправді звався Крамер, чи то Кремер, але я прозвав його Грубасом, і так уже повелося. Він був кремезний, червонястий з обличчя і дуже терплячий до мене. Від нього я довідався засадничі речі про коней, між іншим, про те, що кінь шанує, слухає й боїться людину, позаяк має очі, які все збільшують. Тому людина видається йому значно більшою за нього самого. З цієї ж причини коні такі полохливі — адже їм усе видається величезним! Я мусив вигадувати собі заняття на довгі години, коли батько, вуйко Фриць і решта товариства сиділа за картами під фруктовими деревами. У Руцького був кегельбан, але мені довго бракувало сил, щоби зрушити велику дерев'яну кулю — врешті я доріс і до ваги цієї кулі. Часом мені вдавалося

не тільки теоретично поспілкуватися з Грубасом, але й намовити його випрягти коня, на якому я трохи катався. А коли він уперто відмовлявся або просто спав у фіякрі, закинувши ноги на козли, я залазив у малини, де було багато пекучої кропиви, і наостанок підкрадався до гравців. Вуйко мав капелюха з круглим верхом, який приваблював мене тим, що був винятково твердий. Я щосили намагався зламати його денце, але воно пручалося, наче під чорним фетром ховалася сталева бляха. Якось я вмів дати собі раду, бо не пам'ятаю, щоб нудився. Адже я мав усе: забавки, книжки, пластилін, із якого ліпив слонів і коней (ці завжди виходили гірше), виробляв сардельки, ковбаски, а то й ляльок. Тим я вибирав пластилін із животика і вкладав туди кишечки, печінку, легені — теж пластилінові, бо вже трохи знав, як усе це всередині виглядає. Найкраще виходило, коли пластилін був різнокольоровий, бо потім можна було заліпити пацієнтові животика і качати його в руках, аж поки робилася кумедна кулька з перемішаних порозмашуваних шарів різнобарвного пластиліну. З цієї грудки виготовлявся наступний об'єкт, і так майже до бесконечности.

До гімназії я був не вельми самостійний і поза найближчими околицями знав Львів дуже мало. Знав трохи вулицю Казимирівську[Казимирівська — початок теперішньої вулиці Городоцької], дільницю в'язниці Бригідок[Бригідки — сумнозвісна в'язниця, закладена XVIII століття австріяками у колишньому монастирі Бригідок. Нині — слідчий ізолятор УВС] — понурої будівлі з товстими мурами, бо неподалік знаходилася бічна вулиця Бернштайна[Бернштайна — нині — вул. Шолом-Алейхема], де вуйко Фриць тримав адвокатську контору. А ще вулицю Городоцьку, якою ми їздили на вакації, себто на прекрасний і величезний двірець наприкінці алеї Фоха[Алея Фоха — нині — вул. Чернівецька].

Вуйко Фриць мешкав на вулиці Костюшка, зовсім близько від Браєрівської, і я міг ходити туди сам, чого на практиці ніколи не бувало. Цього помешкання я спершу трохи боявся — через ведмежу шкуру посередині салону. У неї була голова з розчахнутою пащекою і вишкіреними зубами. Чимало води сплило в Полтві, доки я зважився

запхати тому ведмедеві пальці до пащеки. Вуйка я дуже любив, хоча якось він із мене жахливо поглумився. Він приніс мені в подарунок велетенський пакунок, до якого я одразу кинувся, щоб здерти обгортку. Це тривало довго, принаймні хвилин зо п'ятнадцять, аж поки я, спітнілий, тремтячий, зостався серед розкиданих навсебіч паперів — із меншою за квасолинку лялькою в руках. Вуйко сміявся з цього жарту, який зранив моє серце.

Якщо я взагалі погоджувався ходити на вулицю Костюшка, то хіба заради фортеп'яно — чорного, великого, на якому майже ніхто не грав. Я тішився нагоді познущатися над клавіатурою, бо кохався в сильних акордах, гучних і бурхливих какофоніях. Зі слухом у мене завжди було кепсько і ціле щастя, що батьки не наразили мою дубову від природи музикальність на загрозу науки гри на якомусь інструменті. Крім численних важких і довгих порт'єр, за якими пропадала вуйкова дружина, тітка Нюня, були на Костюшка дуже гонорові меблі — напевно, фальшиві "Людовики". Пам'ятаю позолочене люстро на чийхось ногах (здається, лев'ячих); дерев'яного розфарбованого грифа на постаменті, з негр'ям на спині; свічник, оздоблений міріадами райдужних скелець, і ще один цікавий предмет. У ніші без вікна стояла велика бочка з червоної міді, абсолютно невжиткова, а тому таємнича.

Тому вуйкові я дуже вдячний. Він дозволив мені забрати на Браєрівську Брокгауза й Майєра — енциклопедію з вісімдесятих років XIX століття, яка громадилася у його конторі. Я переносив ці грубезні томи по одному, такі вони були важкі. Звичайно, я не міг їх читати, адже не знав німецької. Але в них було повно всіляких кольорових таблиць і чорно-білих гравюр, тому я проводив над тими важезними й закуреними томиськими чимало часу. Світ, який відкривала мені ця енциклопедія, був уже тоді, у двадцяті роки, давньою окам'янілістю, добряче відгонив анахронізмами, але я цього не підозрював і мені це не заважало. Поїзди з вісімдесятих років, залізні мости з чавунними гірляндами, локомотиви з коронованими трубами, достоту, як особи, яких вони перевозили, бородаті й вусаті панове, — все це видавалося мені прекрасним і сповненим невимовного чару. А ще тогочасні динамо-машини, архаїчні

конструкції на колесах із різьбленими спицями, електричні двигуни й розмаїті технічні новинки на кшталт фіакрів без коней, начинених акумуляторами, які представляв останній, додатковий том. Найбільше мене тішило те, що в тих томиськах було все, а до того ж, поряд: слони, птахи, рослини, реконструкції викопних тварин, пруські ордени на барвистих таблицях, портрети владців, фізіономії негрів, дзбани, скарби. Я зі смаком занурювався в енциклопедію. Кожний наступний том сумлінно перегортав від дошки до дошки, намагаючись нічого не пропустити. Не пам'ятаю, чи знав я взагалі, що це за видання і для чого воно призначене. Мене це, напевно, не обходило. Якщо я навіть і не розумів, що переді мною цілий світ, впорядкований, систематизований і описаний, або ж його зріз, виконаний у вісімдесяті роки дев'ятнадцятого століття, я сприймав речі такими, якими вони є: усе там було для мене однаково добре, хоча, звісно, не однаково цікаве. Це було досконалим підсумком досліджень батькової бібліотеки. Згодом, коли я віддався пристрасті винахідництва, не одна з тих гравюр мене надихала. Понад те, ця енциклопедія, отримавши право на громадянство в нашому помешканні, розставлена у старій білій шафці в покої біля кухні, служила мені особливим сховком. Адже за деякими з томів залишалося чимало місця, принаймні достатньо, щоб ховати там пляшечки з таємними мікстурами, або попросту з алкогольними напоями, які я у превеликій таємниці зливав із пляшок у маминому креденсі.

Набагато легше розповідати про предмети, що оточували мене в ранньому дитинстві, ніж про людей. Адже тільки предмети, якщо можна так сказати, були зі мною ширі. Вони належали мені повністю, нічого не приховуючи: і ті, віддані мені на поталу, які я нищив, і ті, проти яких я був безсилий. Звісно, батьки й родичі мали свої, дуже природні підстави, коли не хотіли чи не могли звірятися дитині в своїх проблемах і справах. Інакше й бути не могло. Та їхні справи так чи йнак часом торкалися мене — фрагментарно, частково, незрозуміло або у віддалених наслідках. Про чийсь злу волю не може бути й мови. Згодом я багато про що дізнався і міг би, звісно, узагальнити ті знання, оздобити їх коментарями й посиланнями. Така позиція, себто позиція дорослих, навела б лад ув односторонній розповіді, в якій часом бракує логіки, а подекуди й ключа

до них. Але я не хочу цього робити, оскільки мені не залежить на такій подвійній перспективі. Адже я не пишу історії ні моєї родини, ані долі її окремих представників. Мій намір значно скромніший. Мені розходиться тільки в дитині, якою я був. Адже дитина не вважає свій світ неповноцінним, сповненим лакун, які вимагають зворотнього, ретроспективного заповнення в якомусь невизначеному майбутті. Вона, ясна річ, вважає так інстинктивно, не з власної волі, оскільки не усвідомлює свого виняткового становища у світі дорослих. Адже той, хто описує світ практичної магії, не мусить що рядка коригувати її вірування, подавати розмаїті спростування, тлумачення, раціональні пояснення, невтомно заперечувати її забобони, піддавати сумніву правомірність заклять і наслідки чарів. І якщо магія не має реального впливу на матеріальний світ, то, безперечно, має вплив — і то величезний, всеохопний — на тих, хто в неї вірить. Так само з дитиною: у тій суб'єктивній перспективі враховуються переживання, а не інтерпретація фактів і селекція, що відділяє правильні версії від неправильних. У цьому випадку селекція виступає мовчазною виконавицею наказів пам'яті, яка зареєструвала те, що зареєструвала — без жодного права на апеляцію.

IV

Написання спогадів дитинства — заняття досить ризиковане, особливо для когось такого, хто, як і я, має кепську пам'ять. Окрім того, я весь час мушу приборкувати свій фах фантаста, аби окремі деталі реальних фактів групувалися у спаяну цілість. Маючи в доробку, крім фантастичних книжок, одну реалістичну[Ідеться про твір "Невтрачений час" (1955)], я вже стільки разів укладав біографії вигаданих осіб, що повернення до власної, та ще й через стільки років, мусить відбуватися під найсуворішим самоконтролем. Тяжіння до побудови цілості, себто до чіткого порядку, до послідовності подій, які мусять якимось чином замикатися й тлумачитися, є у фаховому розумінні дуже літературною навичкою. Зрештою, часом мені здається, що таке тяжіння є однією із засадничих схильностей людської натури — як у поодиноких, так і в загальносуспільних проявах. Ця схильність сягає найдавніших часів, бо ж чим інакшим є міфи, як не спробою упорядкувати навіть ті явища, які не

надаються до упорядкування. При цьому всі міфи, наскільки б вони не відрізнялися від філософських систем і наукових теорій, збігаються з ними в тому, що заперечують можливість повного чи принаймні часткового панування хаосу як закону подій. І якщо хаосу в чистому вигляді, не заторкнутому жодними формами порядку, не існує, певно, ніде в матеріальному світі, то ми знову таки погоджуємося сприйняти далеко не кожний тип порядку, притаманного явищам. Ані прозаїк, ані біограф не можуть задовольнитися застосуванням тільки статистичних закономірностей на кшталт великого реєстру чи бровнівського руху молекул. Адже там, де панує порядок, який лише узагальнено відображає перебіг подій, лишається чимало шпарин для втручання сліпого випадку. Тоді несподівано навіть для самого автора постає надлишок порядку, такий його надмір, який не має відповідників у реальному світі, який є проявом уже тих побожних бажань, тієї односторонності бачення, тієї, зрештою, підпорядкованості панівній міфології чи естетиці. Той, хто вкладає у вигадану реальність надмір непритаманного їй порядку, подає нам ідеалістичну картину цієї реальності. Скажімо, підкреслюючи пасторальність, невинність дитинства, ми конструємо міф про "безгрішні літа". І навпаки, відкинувши це, щоб обмежитися суто біографічним підходом, бо саме це нас тут цікавить, ми створимо світ дітей — маленьких чудовиськ. Не може бути й мови про те, щоби хтось, зневаживши всі правила, виклав "усе". Адже селекція присутня завжди й розрізняється тільки вибором критеріїв. Отже, якщо я покладаюся на пам'ять і саме їй довіряю роль селекційного чинника, я узалежнюсь від того, що спромігся запам'ятати. Тому я гадаю, що кордон забування є бар'єром щирости, здолати який неможливо.

Коли я писав оті кілька десятків сторінок спогадів, то часто непокоївся тим, що подаю не події, а вже якусь літературну обробку, інтерпретацію, себто версії тих подій. Свій твір "Невтрачений час" я починав з дитинства героя і врешті вирішив викинути вступну частину книжки, яку неодноразово переписував і опрацьовував. Саме там було максимум спогадів із часів мого раннього дитинства. Та розмаїті його окремих розпорошилися по інших книжках, адже я перебуваю у

невдячній ситуації людини, яка не може безперервно черпати зі скарбниці нехай і хаотично перемішаних фактів, але мусить із неабиякими зусиллями вилучати їх із найрозмаїтіших конструкцій, у яких істина обросла досконалою імітацією. Іронія долі учня чорнокнижника, а то й звичайного брехуна, який плутається у власних вигадках.

Ясна річ, що це стосується радше переживань та психічних реакцій, аніж чуттєвого пізнання. Стверджуючи це, я ставлю під сумнів (і здаю собі з цього справу) саму концепцію пригадування: аби ізолювати інтерпретацію та версії переживань від самих переживань, аби вилучити останні в чистому вигляді. Ми приречені на поразку, якщо хочемо, щоби твір був щирою правдою і тільки правдою. Тоді дитина, якою я був, перетворюється на якусь кантівську "річ у собі" — я можу її досліджувати, можу її домислювати, ніколи не знаючи, коли я лише реконструюю події, а коли перетинаю окреслену межу й будує з домислів фрагменти реальності, якої взагалі не існує.

Цікаво, що на такі ж труднощі наражаються людські прагнення в царинах, здавалося б, незмірно далеких від "країни дитячих літ". Адже коли жадати лише докладності й високої вірогідності, коли знехтувати стислістю, виявиться, що відділити об'єктивні факти від їх інтерпретації вже неможливо. Адже навіть першоеlementи мови — окремі слова, граматичні й синтаксичні правила — є лише інтерпретаціями, а не абсолютно точними фотознімками предметів чи психічних явищ. Така констатація, звісно, не втішає, але принаймні може дати розгрішення. Надмір знання не раз виявляється пустим звуком, баластом, який суперечить дійсності. Той, хто добре знає, наскільки багато "теорій дитини" існує у психології чи антропології, мусить усвідомити, що, як би він не обмежувався, як би не намагався бути відкритим, щирим, автентичним, усе ж він мимохіть дрейфуватиме до котроїсь із тих теорій; його зноситимуть до котроїсь із них інтелектуальні та особистісні переваги. Адже кожен бачить дитину, якою був, крізь набір лінз, які насадили на ніс усі подальші роки. І нема на те ради.

Стільки "теорій дитини" як істоти непізнаної. З роками вона поволі стає зрозумілішою. Та, як мені здається, водночас вона банальнішає під виглядом нормалізації чи уподібнення до групи, в якій і разом із якою виростає. Одвічна суперечка про те, що в людині є вродженим, а що набуте завдяки впливу середовища, обертається виключно довкола перших років життя. І ми можемо сподіватися не тільки теоретичних відкриттів у цій галузі, але й революції у педагогіці, якщо й справді виявиться, що межу формування, долучення до культури, до її навичок, зокрема інтелектуальних, можна помітно пересунути в бік раннього дитинства. На підставі цього можна було б вбачати в кількарічних дітях осіб, які володіють навіть елементами вищої математики.

Утім, менше про майбутнє, оскільки мова про минуле. Повертаючись до нього, ми можемо покладатися виключно на пам'ять. Я даремно намагався заповнити її лакуни, здолати її анархічний диктат, переглядаючи старі книжки й альбоми. Звісно, образи вулиць, площ, костелів були мені знайомі, але лиш так, як закапелки помешкання краще знайомі миші, ніж його законним мешканцям. Уразило й те, що мені більше допоміг план міста — вельми абстрактний рисунок, сухий начерк розташування вулиць. Мені здається, що пам'ять із її механізмами, які не надаються до розшифрування навіть засобами науки, є багатовекторною і, здається, багаторівневою. Я ще й тепер міг би здолати дорогу з гімназії додому із заплющеними очима. Незліченну кількість разів повторювана впродовж років, вона так глибоко в мені закарбувалася, що перетворилася на те, що психологи називають "динамічним стереотипом". Звідси порівняння з мишею, яка прекрасно орієнтується на місцевості, але, швидше за все, не здатна його естетично оцінити — достоту як я, коли був львівським гімназистом. Я байдужо минав пам'ятки архітектури, вірменську церкву, старі кам'янички Ринку з чудовою Чорною Кам'яницею на чолі, однак нічого з цього не пам'ятаю. Пів до восьмої ранку я доливав собі воду до кави, аби швидше вистигла, і йшов вулицями Монюшка, Шопена, площею Смольки з кам'яним Смолькою в центрі, Ягайлонською, повз кіно "Марисенька" — до вулиці Легіонів. Ліворуч углибині майоріла перспектива театру, однак мене, наче маяк мореплавця, притягав непоказний будиночок на розі

площі Святого Духа[площа Святого Духа — нині — пл.Івана Підкови] — кіоск із виробами пана Кавураса.

Кавурас продукував халву у двох різних упакуваннях — по 10 і по 20 грошів. Я зазвичай одержував від батьків 50 Грошів на тиждень і завдяки цьому міг у понеділок хоч викачатися у тій халві. Але вже з середи ставало скрутно. Крім того, мене гризло важке питання з геометрії об'ємних тіл та алгебри: що вигідніше — купувати одну пачку по 20 грошів чи дві по 10? Підступний Кавурас ускладнював розв'язання проблеми, бо форма пачок не надавалася до порівняння. І я ніколи до останньої миті не знав, на що зважуся.

Подальша дорога проходила через Ринок, під величезною коробкою магістрату з ратушевою вежею, повз фонтан із Нептуном і кам'яних левів, які присіли обіч брами, повз тісну вулицю Руську — на Підвальну, де знаходився двоповерховий, оточений деревами будинок гімназії.

Коли я не мав ані гроша за душею, то обирав дорогу мимо так званої "Віденської" каварні, напевно, щоб вид грубих мурів халви за шибкою кіоску не краяв мені серця. При каварні був перший орієнтаційний пункт — електричний дзиґар, інший був поблизу Ринку, високо на ратушевій вежі. І я завжди міг розважити, чи маю час постовбичити проти вітрини якоїсь крамниці, а чи вже мушу налягати на ноги. Це власне все, що запам'ятало моє око, і чимало з того, що захоплювало мій дух. Я був достоту як та миша, а суспільство робило все можливе, аби зусиллями педагогічного складу зробити з мене людину. Чи я пручався? Сам по собі, певно, не дуже, радше як складова учнівської спільноти. Найвидатніші письменники світу безсумнівно вже висловили з цього приводу неперевершені думки. Вони показали гімназію як складну гру, як двобій суперечливих інтересів, у якому професорська сторона посідає позицію авторитету й влади і намагається впакувати до учнівських голів максимум інформації. Натомість протилежна сторона, з природи речей слабша, уникає цієї інформації, як тільки вміє. Звісно, їй не вдається уникнути її цілковито, але бездумний, розпачливо натужний опір класу, цієї суміші малих негідників і загальної інертності, щодуху пнеться

деморалізувати, загидити чи принаймні принизливо прокоментувати все те, що належить до навчальних посібників — матеріальних засобів учбового процесу. Мікропейзаж педагогічних баталій не багатий. Однак він становить широке поле для екзаменаційних поєдинків, масових побоїщ, себто контрольних, для всіх ув'язнень, випадків, фортелів і прогулів. Кожна парта править там за редут, крейда часом стає снарядом, а останнім рятівним притулком — і то часто — є кльозет.

Таким чином, із цього мурашиного снування у всіх шпарах і щілинах офіційної культури постає своєрідна гімназійна субкультура. Адже клас, який збиткується над партами, карбує графіті на стінах вбиральні, топить мух у чорнилі, мочить крейду й дере губки, домальовує національним героїням вуса, а їхнім чоловічим відповідникам бюсти, тільки на позір виглядає замахом хаосу на імператив порядку. Насправді він також вибудовує свій порядок, згідно з яким безтямно нищить навчальні посібники — з пер виробляє предмети товариської забави, а зошити понижує до тваринного рівня, прикрашаючи їх осячими вухами. Адже в позірній бездумності галасливої учнівської орди є своя метода і навіть своя релігія, адже клас, окопавшись за партами проти кафедри, не дарма прикликає божество Великої Дурійки.

На мені ставили експерименти. Я пішов 1932 року до першого класу старої гімназії і на комірець, який запирався під шиєю на гачки, почепив один срібний пасок. До нього щороку мали долучатися подальші, аж поки у п'ятому класі срібло змінювалося на золото. Але з другого класу я перейшов назад до першого — нового типу. Цупкі конфедератки з жовтим оксамитовим верхом, за які нас прозивали канарками, замінили м'які картузи. Зміни позначилися й на новому крої мундира для молодших класів. Він став темно-синім, зі штанцями з блакитним кантом і з блюзою, відкритою біля коміра, як цивільний піджак. Поза тим, нас оздобили емблемами. Друга гімназія стала п'ятсот шістдесятою. Тоді почалася війна з отими емблемами. Перед восьмою директор у товаристві когось із класних керівників никав довкола гімназії серед сумлінно шапкуючих учнів. Уряди-годи він підкликав котрогось, аби перевірити, чи емблема пришита за правилами, а чи тільки лайдацьки

пришпилена. Не один із гімназистів носив у кишені швейне причандалля і, попереджений колегами, вдавався в одній із брам вулиці Руської до похапливого кравецтва, затираючи сліди свого злочинного життя. Щодо мене, то моя емблема була надійно пришита мамою, чого я соромився і з чим окружним шляхом намагався боротися. І таки додумався, що можна виробляти з емблемою в рамцях вище згадуваної субкультури. Але це вимагає окремої розповіді.

Водночас із кінцем старої гімназії я пережив зникнення парт — майже в усіх класах їх заступили столи з шухлядками та крісла. Парт є для мене чимось архаїчним, реліктом проминулої епохи, я зіштовхнувся із нею мимохідь, при її заході, і згадую її без щирого зворушення. Зрештою, менше про почуття — я вважаю, що належало б зібрати останні зразки парт, якщо вони ще десь збереглися, і виставити в музеях, на рівних правах із взірцями оріньякської та мустьєрської культури. Людина часів палеоліту карбувала на камені, гімназисти — на парті. Це було вдячне твориво. Знати, парту проектували винятково мудрі теслі з думкою про міради учнівських хвиль, які невтомним прибоєм намагатимуться розтрити дерев'яні окупи. Краї кришок із часом шліфувалися, мов слоняча кістка, — там, де за них розпачливо хапалися долоні незліченних поколінь, викликаних до відповіді. Піт і чорнило всотались у грубе дерево, яке звільна набуло своєї невимовної сіро-буро-синюватої барви. Сталеві пера, вістря ножики чи просто нігті, а хтозна, може, й зуби, позначили його хитросплетами таємних знаків, рядками ієрогліфів, які пластами накладалися один на другий. Адже кожна наступна генерація поглиблювала працю попередньої. Відтак поставали глибокі вигадливі отвори, бо сізіфова праця шкільних годин надала незрівнянної гладкості діркам від сучків. Але й це ще не все. Коли в повітрі пахло грозою і слід було сидіти з чорно складеними руками, тоді очі, ці слуги душі, непідвладні педагогічному складу, в останній спробі ухилення й утечі спочивали на візерунку давніх стільниць. Належно сконцентрувавшись, можна було оглухнути до професорських слів. Наче Гамлет, який, сховавшись у горіховій шкаралупці, відчував себе владарем безкраїх земель, кожен із нас завдяки парті міг поєднатися з абстрактними меандрами її поверхні, поринути в солодке заніміння і спочивати в цій

лицемірній формі ескапізму. Можна, безперечно, вирізати всяку всячину й на поверхні полірованого стола, але це не те саме. Це робилося без переконання, отже й без артистизму — радше від неробства. Поштива парта мала два не дуже глибокі отвори для каламарів. Ми користувалися особливим їх різновидом — скляними начиннями з досить глибоким лійкуватим отвором, завдяки якому чорнило не повинно було виливатися при перевертанні. Запевняю вас, що виливалося, а коли не хотіло, то йому допомагали. Авторучок іще не існувало, "вічні" пера були рідкістю, тож ми писали сталевими п'юнками, якими можна було і кидати в ціль, і дзьобати сусідів по субкультурі. Ми на практиці доводили, що не існує такого предмета, який не можна обернути на службу цілям, протилежним первісному задуму винахідника. Як відомо, культура успадковується поколінням від поколінь, і призначення парт було відомо споконвіків. Щодо столів — *omnes спершу obstupunt* [*omnes спершу obstupunt* (лат.) — всі спершу остовпіли]. Але не відступили, і то з таким результатом, що кріслам повідвалювалися ніжки. У народі це зветься вандалізмом. Це, звісно, і був вандалізм, але хіба не до цього вдавалися монастирські писці середньовіччя, коли вишкрябували з давніх пергаменів безцінні тексти, аби набазграти поверх них свої занудства?

Високий Замок був для кожного з нас тим, чим для християнина є небо. Ми ходили туди завжди, коли через несподівану відсутність професора відміняли якийсь урок. Такі okazji були однією з наймиліших несподіванок, якими нас зрідка обдаровувала доля. Це місце було не для прогульників, як надто небезпечне — адже на алейках, між лавками й деревами можна було зустріти когось із наставників. "Дезертирам" частіше служили ями Кайзервальду та околиці за Піськовою горою. Там вони безпечно западали в хащі і донесхочу смалили "Сілезькі особливі" чи "Юнаки" ["Юнаки" — марка найдешевших тогочасних цигарок]. Натомість на Високий Замок приходили відкрито, галасливо, у солодкій аурі легального байдикування, сп'янілі від надлишку знічев'я отриманої свободи. Хоча гімназію відділяли від цього чарівливого місця всього дві зупинки, туди ніколи не їхали трамваєм — він був надто дорогим засобом пересування. Зазвичай ішли вгору вулицею Театинською [Театинська — нині — вул. Кривоноса], а за кількадесять кроків від місця, де

закінчувалися трамвайні рейки, схил уривався й поставала велична панорама міста, праворуч облямована вершиною Піскової гори, а ліворуч — парковими гущавинами, за якими ховався Пагорб Люблінської унії. Далеко внизу чорніло плетиво колій залізничного вокзалу Підзамче з маленькими локомотивчиками, а на другому плані, аж до зеленого виднокола, дихав блакитною імлою повітряний простір.

На Високому Замку були рештки фортечного муру, які я ледь пам'ятаю. Мусило збігти тридцять років, аби я замислився над цим і довідався, що Високим Замком колись називалася прекрасна будівля, бо в межах міста існував іще й Низький Замок. Але тоді руїни та інші поважні пам'ятки століть анітрохи мене не обходили. Що ми там зазвичай робили? Стільки всього, що аж нічого. Кілька разів на рік ми з батьком підіймалися на Пагорб унії чи на Піскову гору, але під час "вікон" посеред навчального дня — ніколи. Тоді нам вистачало самої несподівано виниклої можливості. Упродовж восьми гімназійних років я був на Високому Замку незліченну кількість разів, але, крім низьких живоплотів, за якими синіла панорама міста, і затінку великих каштанів нічого звідти не пам'ятаю. Бо насправді це було не місце, а винятковий стан, який за інтенсивністю можна порівняти тільки зі станом у перший день канікул — іще не розпочатим, іще не торканим, напередодні якого серце завмирає в солодкому ошелешенні, бо все ще попереду. Але водночас з'являється схильність до гайнування часу, простягнутого, мов океан, на цілий липень і серпень. Натомість Високий Замок відкривався нам лише на одну годину і варт було насолодитися кожною її миттю, випити її до решти, сумлінно заповнити лінощами, ревним неробством. Ми тонули в цій годині під хмарним небом, віддавалися її плину, мов теплій річці. Це не був той побожний скромний християнський рай, але радше нірвана — жодних спокус, бажань, абсолютне блаженство. Навіть наші горлянки, надсаджені під час волення на перервах, знати, огортав отой нецьогосвітній повів, бо хоч ми трохи й верещали, але тільки за звичкою, а не з переконання.

Ми ходили туди через узгір'я за Піськовою горою і під час уроків природознавства. Але це було зовсім інше, зокрема для мене, бо я

перебував у конфлікті з рослинами. Наш учитель природознавства Носкевич не міг начудуватися, коли я при класифікуванні з довідником Ростафінського в руках перетворював трави й будяки на рододендрони. Покритонасінні, голонасінні — самі ці назви, сам не знаю чому, викликали в мене відразу. Припертий до стіни, я пробелькотів би, що рослини мене дратують. Вони начебто якісь там наші родичі, але завжди й усім задоволені, чи ще гірше — їм на все без винятку начхати. Із мишами, з левачками, з мурашками нас споріднює маса клопотів: ми боїмося, жадаємо, знемагаємо, а рослинна байдужість до долі видається мені зрадою спільної справи. Невже я мав такі специфічні погляди на дванадцятому році життя? Напевно, ні, однак цю неприязнь (яка, по правді, не мала нічого спільного з примусовим споживанням шпинату) я мав до тих наших зелених побратимів споконвіку.

Допіру повертаючись із подібної сієсти до гімназії, ми помічали, наскільки малий наш шкільний стадіон — майдан, витятий у схилі Валів та ідеально витоптаний. Стадіон був обгороджений лише невисокими кам'яними тумбами, з'єднаними грубими залізними штабами. Жодна, звісно, не перешкода, але цього кордону не вільно було порушувати. Тож нам доводилося використовувати цей замкнений простір, не оминаючи ні сантиметра. З боку вільного світу приходив продавець тістечок і разом із ними постачав нам солодкість азарту. Двоє з нас платили йому по п'ять грошів, а він, значуще побрязкавши мідяками в кишені бруднуватого фартуха, витягав жменю монет і лічив: "пара — не пара". Той, хто відгадував, негайно з'їдав десятигрошеве тістечко. Мені ж заборонялося їх їсти. Адже можна було отруїтися — так стверджував батько. Я йому не заперечував, хоча всі моя колеги якось лишалися при доброму здоров'ї. Під самим муром гімназії збігала зі схилу кількадеметрова забетонувана ринва. Ми стирали на ній підбори й підшви: без упину, себто від дзвінка до дзвінка, ковзалися, видряпувалися вгору, з'їжджали й знову видряпувалися. Поза тим, ми порозхитували всі штаби, намертво зацементовані в бетонні тумби, пообдирали (ледь не сказав — пообгризали) кору з усіх дерев довкола стадіону, коли бавилися в колективного абата Фарія з повісті Дюма. Якби можна було сконцентрувати енергію всіх гімназистів світу, напевно, вдалося б

перевернути землю й висушити океани, але спершу треба було б це якнайсуворіше заборонити.

Я накидав тут щось на кшталт есеїв під назвою "Гімназія як субкультура" та "Гімназія як стихія". Але вона була ще дечим іншим, а саме — суспільством. Безперечно. Як і кожне суспільство, ми мали легальне право обирати на демократичних засадах орган самоврядування зі старостою на чолі, зі скарбницею, скарбником (яким якийсь час був я) і черговими на уроках. Існувала й інша форма законности, уже автономна, яка поставала та існувала сама по собі. В ієрархії цієї форми були дві чітко визначені посади — штурпака і класного блазня. Штурпак призначався за вироком класу — неофіційним, але безапеляційним. Ідеальним кандидатом був хтось товстий, незграбний, кого можна було легко й нестерпимо цькувати — тільки так, аби він не забував, ким є. Якщо кандидат мирився з такою номінацією, то міг собі жити зовсім пристойно. У кожному класі зазвичай був тільки один штурпак, наче більше їх число виставляло клас у непривабливому світлі. У нашому класі впродовж довгих років цю посаду обіймали одразу двоє, однак виняток лише підтверджував правило — адже йшлося про близнюків, братів Ф., які були нібито одною особою у двох ходячих тілах. Отже, вони були єдиним штурпаком, тільки подвійним. Такий наш присуд провокував цікавий родинний розбрат, адже підбурював їх одне проти одного. Не раз після довгого братерського перешіптування в кутку близнюки починали битися, як можуть битися тільки штурпаки: наосліп молотити кулаками, видирати волосся й слізливо гарчати. Коли брати хворіли, *per procura* [*per procura* (лат.) — за дорученням] роль штурпака переходила до грубасика З. Він був страшенно уразливий, мав щічки, ідеальні для щипання, і як водночас товстий і недовірливий, чудово надавався до "витискання". Це полягало у тому, що до штурпака, який нічого не підозрює, підсідали з обох боків парті (спеціальної парті для "витискання") і по команді, упираючись ногами в долівку, а руками в кришки, стискали нещасного, аж йому тріщали ребра, а очі лізли рогом. Зрештою, штурпака ніколи не били надто сильно — збиткування з нього не вважалося ознакою доброго смаку.

Розглядаючи класне суспільство під лупою, можна виявити, що особливо непокоїлися ті учні, які інстинктивно розуміли, що вони є вірогідними кандидатами на посаду штурпака і що, безперечно, обіймуть її, щойно вона звільниться. Саме вони найбільше знущалися з патентованих штурпаків, аби виразно відмежуватися від них купою войовничо відважених їм стусанів і кпинів. Вони відчайдушно намагалися протистояти власному потенційному штурпацтву, зрештою, дуже наївно, бо гідні представники класу взагалі не звертали уваги на парій.

Штурпаком ставали за вироком і загальним присудом, натомість блазнем — завдяки особистим заслугам та активності. Вроджений хист мусив поєднуватися з відповідними амбіціями до цієї посади. Блазнем ставав той, хто вмів розвеселити клас одним недбало зроненим словом, приліпити влучне прізвисько, а насамперед виглуплюватися під час відповіді. Посада була складна, адже вимагала балансування між класом і табором супротивника. Не можна було стати блазнем надовго, бо такі постійні акробатичні трюки вимагали неабиякої вправності.

Якийсь час у нашому класі чимось на кшталт блазня був Мецьо П., який мав важкий гумор і ще важчу руку. Коли його викликали, він зазвичай грав вар'ята так, що це виглядало знущенням із педагога. Особливо був безжальним до молодих учительок, асистенток професорів, які деколи й самі проводили уроки. Мецьо був вульгарний і я його не любив. Він сидів на останній парті й часто прикидався, що недочуває, аби йому повторили запитання. Брехав також знаменито: із безсоромною щирістю зазираючи в очі, докладно перераховував геть неймовірні причини, які перешкодили йому вивчити урок. Чим брехливіші були його виправдання, тим докладніше він їх переповідав. Він викликав сміх, але не з власної персони — такі спроби зупиняв негайним прикликанням своєї свити. До неї входило кілька інших відступників — віслючків, які з погляду педагогіки являли безнадійний випадок. Мецьо був їхнім *port-parole* [*porte-parole* (франц.) — речник] навіть їхнім інтелектуалом, хоча й не ватажком, бо ж вони не цікавилися ні гумором, ані тіснішими контактами з класом. Ми відчували в них гостей з іншого, позагімназійного світу, з цілком іншої сфери. Ми для них були дітваками.

Такий собі В., наприклад, часом просив, аби хтось із нас спробував його задушити. Ухоплений за горло, він опирався самим лише дерев'яним напруженням м'язистої шиї. Коли в середній гімназії ми зацікавилися проблемами сексу, змагаючись у вербальній порнографії і скатоманії[скатоманія — перверзія, що полягає у хворобливому потягу до лайна], аби заступити досвід теоретичною красномовністю, вони до таких розмов навіть не долучалися. Адже для них це був щоденний хліб, рутинна, ледь не фах. З розпачу ми незліченну кількість разів вигукували найбрудніші лайки, однак відчували, як ґрунт чоловічого самоствердження втікає з-під ніг. Цікаво, що я краще, ніж обличчя, пам'ятаю їхні руки й портфелі — руки дорослих чоловіків, важкі й нерухомі, пожовклі від нікотину, з уже затвердленими жиликами на ребрах долоні, зі шрамами не від якихось там ножичків, набутими під час забави. Шрами на їхніх руках не мали нічого спільного з забавою, а портфелі — з витертої до брудної чорноти шкіри, напіврозвалені, з давно обдертими ручками, з дірками на місці скобок, схудлі з боків, бо в них не було нічого, крім сніданку, — зраджували, що власники тривалий час змушували їх до суворої служби. Ці портфелі бували й футбольними ворітьми під час прогулів, і подушками під голову на Кайзервальді, і навіть снарядами. Я гадаю, такий портфель-ветеран не зашкодило б умістити в музейній вітрині, поряд із партою.

Я мав багато приятелів, і навіть досить близьких, але жодного друга, якому можна було б звірятися в найінтимніших справах. Я любив Юзека Ф., у якого почали прокльовуватися вуса вже у молодшій гімназії нового типу. Це був прекрасний математик. Його вбили німці. Імпонував мені й інший однокласник, Зигмунт Е., прозваний Пунцьом. Цікаво, що я пам'ятаю його не з-за парти, не з класу, але зі стадіону. Син убогих батьків, він пробив собі дорогу до гімназії репетиторством. Наука коштувала дорого — плата за півріччя виносила 110 злотих — ціну вбрання чи п'яти пар черевиків, а знайти вільний час для репетиторства було нелегко. Отже, драматична хвиля, коли б'ють штрафний по воротах суперника... Пунцьо був героєм таких хвиль — я наче й зараз його бачу. Спершу він клав м'яча на штрафне поле, за ті одинадцять кроків від воріт, у яких нервово облизував губи воротар — скулений, із широко

розплющеними очима. Потім посувався для розгону і в мовчазній, майже похмурій задумі примруженими очима наче мірявся силою із супротивником. Відтак його досі розпружене тіло легко напиналося і він рушав до м'яча. Спершу біг поволі, по-качиному перевалюючись, бо мав кривуваті ноги та ще й спеціально загібав ними, щоб воротар не здогадався, з якої ноги він ударить. Щоправда, всі ми знали, що він завжди б'є з лівої. Однак Пунцьо щоразу повторював цю гру позірної невпевненості і, що найдивніше, з гарним результатом. На останніх метрах набирав швидкості так, що тільки ноги миготіли, тоді розлягався глухий звук удару і м'яч гонорово летів у самісінький кут воріт. Під наш тріумфальний вереск Пунцьо повагом обертався і показував ґречно усміхнене обличчя — невинне, оте з-за парти, з класу, трохи солодкаво-лагідне та геть нецікаве.

Я мав двох довголітніх сусідів по парті. Одним із них був Юлек Х., син поліцая, хлопака досить високий, блондин із кирпатим носом і непевністю в очах. Якось я припустився з ним поважної обгородки, наслідки якої ще довго тягнулися до фіналу. Юлек обміняв однострільний пістолетик калібру 6 міліметрів за мій старезний бравнінг-дев'ятку, який мені набрид. Я, звісно, запалився жагою негайно випробувати цю зброю, тож кожна хвилина була на вагу золота. Щойно повернувшись додому, зарядив пістолет так званим "горошком". Він чомусь не дуже хотів лізти в патронник, але таки зайшов. Я прочинив вікно в покої при кухні, прицілився у двері кльозету вкінці ґанку й вистрілив. Гуркіт був несподівано сильний, я би сказав, навіть жахливий. Заки я встиг вибігти на ґанок, аби глянути, куди влучила куля, до покою ввірвалася моя мама, а за нею батько, якого постріл вигнав із ординаторської, бо прибіг він у білому халаті і з ларинґоскопічним дзеркалом на чолі. Пістолет, який іще димів, був негайно в мене конфіскований і помандрував до замкнутої на чотири оберти шухляди бюро як дуже небезпечна зброя. Значно пізніше, оглянувши його, я виявив, що й справді мав трохи щастя, бо патронник був виготовлений із надто тонкого металу, а гільзу, що з нього стирчала, роздуло пороховими газами. На щастя, тягуча мідь витримала і все це не полетіло мені в очі. Кульку я шукав довго й даремно, бо люфа не мала насічки —

здається, Юлек мав більше зиску з цієї оборудки. Не знаю, чи це в нього була родинна пристрасть, але ми досить багато розмовляли про зброю. Юлек навіть брав участь у полюванні, здається, на кабана, де хтось із товаришів паскудно поранив його в стегно, і то тільки тому, що цілювся на висоту кабана, який примарився йому за кущами. Юлек довго ходив із паличкою, що було помітним вивищенням. Було це, зрештою, пізніше, у ліцеї. Тоді й Юлек Д. уже мав прекрасний багатострільний фловєр-репетір, а я так і не здобувся на щось більше, ніж повітряний пістолет. Я дуже болісно це сприймав. Якби моя воля, я, певно, ходив би по гімназії з ніг до голови обвішаний револьверами. А так міг лише приписувати собі різні мисливські подвиги — зрештою, неохоче, бо відчував, що вигадка у тій справі надто вже відчутно поступається правді.

Іще раніше моїм сусідом по парті був Юрек Г., хлопець вродливий і велелюбний. Він завше мав хмару заплутаних афер із панянками, а поза тими романтичними історіями — зухвалі еротичні стосунки із зовсім дорослою жінкою, здається, якоюсь удовою. Він буцімто зустрічався з нею у Стрийському парку і хтось із однокласників навіть спостерігав там прояви його пристрасности. Однак не було й мови, щоб я міг узяти участь у таких спостереженнях, бо мене добре пильнували. Я не міг проти полудня піти з хати, адже мав ангела-хоронителя, або просто репетитора — пана Вілька, студента, а згодом магістра права. Він опікувався мною, себто дбав про те, щоб я сумлінно готувався до занять. Так-от, класична відмовка, мовляв, я йду до товариша, аби разом учитися, у мене не проходила. Я мусив насправді вчитися. На додаток, я ще навчався вдома французької з одною мадемуазель — особою доволі прикрою, з велетенським пористим, наче під збільшувальним склом, червоним носом. Однак я примудрявся її улещувати, вигадавши цілу систему заходів, які рятували мене від таїн карколомної граматики. На щастя, мадемуазель була від природи дуже цікава, тож охоче випитувала в мене про те, що коїться в нашій родині: чи не збирається хтось заміж, а чи, може, навпаки — ніяк не вийде. Я, й гадки не маючи про ці матримоніальні справи, плів і молів усе, що приносила на язик слина. Але, попри все, таки навчився трохи "парляти", хоча секрети *temps défini, indéfini*[*temps défini, indéfini* (франц.) — доконаний час,

недоконаний час] і всіх отих жахливих subjonctif[subjonctif (франц.) — умовна форма дієслова] назавше лишилися для мене таємницею. Тим часом я вже продукував власні алкогольні напої з думкою про якихось несподіваних гостей-чоловіків, які так і не з'явилися. Досить того, що в брудно-білій шафці за томами енциклопедії Брокгауза та Майєра я ховав пляшечки зі зливками й сумішами власної рецептури. Я користав із маминого креденса. Основним інгредієнтом тих сумішей був аляш, кминний лікер, який батько часом пив перед обідом. Коли фамільні плітки вичерпувалися, я частував французенку своїми трунками, а вона загалом була не від того, щоб вихилити келішок-другий. Крім цього, я змішував на маленьких порцелянових мисочках для хімічних дослідів поцуплені з білизнярки мамині парфуми й мастив ними мою французенку. По правді, дивно, що після всього цього я подужав прочитати книжку мовою Мольєра.

Поміж уроками, паном Вільком і французенкою я не мав багато часу для себе, і моє життя було б зовсім прісне, якби я не урізноманітнював його таємними способами, про які трохи згодом. Неабиякою подією для нашої гімназії були відвідини театру. Нас водили на всілякі страшні занудства, наприклад, на "Визволення" Виспянського (я не оцінюю тут драматургію Виспянського, а тільки відтворюю її тогочасне сприйняття чотирнадцятилітніми гімназистами). Пронумеровані квитки нам роздавали в класі — і негайно починалася жвава дискусія про те, де будуть сидіти жіночі гімназії. Необхідна інформація надходила з якихось таємних джерел і починалися торги й обміни, бо кожен (чи майже кожен) хотів сидіти там, де можна розраховувати на розкішне сусідство. Мене це не обходило, бо я був інфантильним вайлом і міг хіба, злегка роззявивши рота, слухати балачки про звияги Юрека Г., про побачення і про все, що на них відбувається. Зрештою, вигоди сусідства з жіночою гімназією під час шкільних вистав були досить ілюзорні. Адже представники педагогічного складу займали стратегічні позиції і докладали всіх зусиль, аби не припустити щонайменшого контакту.

Деколи бували танцюльки, які влаштовував у нашій гімназії батьківський комітет. Але я знов-таки ще не вмів танцювати і лише

підпирав стіну, а точніше шведську стінку, бо танцювали в гімнастичному залі. Не один із молодших професорів залюбки пускався в тан із нашими гостями прекрасної статі, що, правду кажучи, видавалося мені протиприроднім. Я ж бо не уявляв, що Атилла може цікавитися хореографією.

Щоби трохи визначити мою позицію в класі, мушу співставити її з позиціями інших учнів. Незграбний і взагалі гладкий, я за присудом класу все ж таки не був штурпаком, принаймні аж таким патентованим. Може, тому, що тримався віддалік від більшості учнів, добре вчився і мав багато власних справ — зрештою, не знаю чому. Хіба мав клопіт, коли на зламі гімназії й ліцею зіштовхнувся з Прустом, про існування якого довідався завдяки Єремі Р. і Янеку Х. Єремі вивчав англійську, тягався з якимись словниками й узагалі був нечувано інтелігентний. Оскільки я читав абсолютно все, що потрапляло до рук, то, побачивши, що Янек і Єремі носяться з томами з незлецькими назвами на зразок "У затінку завітливих дівчат", одразу позичив першу книгу циклу й загруз уже на перших сторінках. Спантичений, я, мов фаховий стрибун, кілька разів відступав для розгону й кидався на перешкоду, але щораз відлітав од неї, мов від стіни. Хтозна, чи не тоді проклюнулися у моїй душі перші паростки комплексу меншовартости. Я пробував читати Пруста, але якось не вмів, ходити з паннами не міг навіть пробувати, бо не було як і коли. Тож мусив удавати, що в мене з тим усе якнайкраще, зокрема перед приятелями, до яких зараховував і Янека Х. Потайки я страшенно йому заздрих. Янек був сином відомого львівського адвоката й мешкав недалеко від нас, на вулиці Міцкевича[Міцкевича — нині — вул. Листопадового чину], поблизу площі Смольки. У великому передпокої відвідувача вітало погруддя Янекового батька, достоту давньоримське: потужна голова на масивній шиї, з неправильними рисами обличчя й широкими ніздрями. Його мати була божевільна. Янек ніколи про неї не згадував. Вона весь час перебувала в тому ж помешканні, в окремому покої, майже завжди за зачиненими дверима. Там було синьо від диму, і коли я кілька разів побіжно її бачив, вона стискала в пальцях запалену папіросу. Янек не мав репетитора, батько взагалі ставився до нього, як до дорослого, він не мусив доповідати, куди йде, чи приготував уроки,

що хоче робити. Отож читав собі того Пруста, почепивши окуляри з дротяною оправою. А коли я до нього приходив, відкладав книжку й знімав окуляри разом із папірчиком, який підкладав під дужку — здається, щоби дріт не лишав сліду на перенісці. Він прекрасно плавав — сто метрів вільним стилем за хвилину й шістнадцять секунд (тоді як я чувся в воді, як сокира), грав у теніс, у волейбол, а в ліцей ходив із прегарною Вандою П., причім узагалі про це не розповідав. Жодними своїми перевагами він не вихвалявся. Але найбільше мені імпонувало в ньому те, що, досить посередній учень, він не переймався школою, двійки його взагалі не бентежили, наче він дивився кудись далі, наче мав уже власну систему цінностей і спокійно її дотримувався. Ми відпроваджували одне одного, кружляючи між Браєрівською і Міцкевича. Це був добрий і ввічливий хлопець, дещо сонний на вигляд, флегматичної вдачі і з прекрасним почуттям гумору. Наскільки мені відомо, його теж убили німці.

У ті роки, несвідомо наслідуючи дорослих, я робив багато речей не задля приємності, а тому, що ними захоплювалися мої ровесники. Ще до лицею наймудріші з моїх колег стали грати в брідж, який видавався мені гіршим, ніж невідмінювані латинські дієслова. Я ніколи не міг запам'ятати, які карти вийшли, а які ще на руках, чим бити і як ходити. Визнаний розумово відсталим, я дав бріджеві спокій раз і назавжди. Щодо шахів, то якимось я виграв в одного свого ровесника, проте вже видатного шахіста, довівши його тим до повного остовпіння. Цього успіху ні згодом, ані перед тим повторити не подумав. Якщо я не помиляюся, це був один із тих випадків, про який згадував Наполеон Бонапарт: мовляв, найнебезпечнішими на полі бою є скінчений геній стратегії та повний кретин — і то кретин має певні переваги, адже його вчинки абсолютно й без винятків непередбачувані.

Якийсь час я грав у гудзики, тягаючи з маминої шухляди цінні екземпляри, кидав у стелю класу змочені слиною гільзи від папіросів. Так робили всі, бо коли слина висихала, ті гільзи починали таємниче, мов дощ, спадати, викликаючи обурення в професора. Я вивчав під керівництвом Янека Х. джіу-джітсу (найчастіше в передсінях кльозету на

другому поверсі гімназії), кидав у дошку спеціальним снарядом із корка, що спереду мав шпильку, а ззаду оперення й мікроскопічний баласт. Я навчився плювати в п'єц і то з шести метрів, але ніколи — свистіти на пальцях, що було однією з причин щирої зажури. Мені багато що в тій науці не давалося, але я хоч і не був вельми тямущим, зате старанним. Я силкувався пристосуватися, колекціонував (а радше вдавав, що колекціую) марки, які нітрохи мене не цікавили. З колегами, які мене відвідували, бавився у війну, у солдатиків, а до зошитів заглядав тільки тоді, коли був наодинці. Зрештою, я не змушував себе ходити з товариством, приміром, на Східні Торги, де ми збирали безкоштовні рекламки, а потім пили дармовий росіл "Maġġi", аж поки нас відганяли від стендів роздратовані розпорядники. Навіть моя огрядна туша за певних обставин ставала в пригоді, зокрема коли я грав захисником у футбол. Адже мене важко було відштовхнути й перемогти у поєдинку "тілом", бо ж я мав поважну вагу. Зрідка у Львові відбувалися захоплюючі автомобільні перегони — на замкнутому кільці, яке творили вулиці Стрийська, Кадетська[Кадетська — нині — вул. Гвардійська] і Пелчинська[Пелчинська — нині — вул. Вітовського]. На тій останній навіть заливали гіпсом трамвайні рейки, а краї хідників обкладали мішками з піском. Тоді відчувалося, що Львів є надзвичайно європейським містом. Про це свідчили ті величезні перегонові машини, які видавали пекельний рев.

Прогулювати уроки я не насмілювався, у чому зізнаюся з деяким соромом. Утім, уроки часто відміняли, і тоді ми ходили на поблиський Високий Замок, на Кортумову гору, на Кайзервальд. Довколишні ділянки я краще вивчив узимку, на лижах, а також під час військової підготовки. Там було повно ям, ярів, горбів, але найгарніший краєвид можна було оглядати з Пагорба Люблінської унії.

V

Директором нашої гімназії був Станіслав Бузат, невисокий, із потужним і владним голосом, — зрештою, дуже добрий чоловік та історик. Географію викладав багатолітній класний керівник професор

Навроцький, прозваний Моторовим[Моторовий (львівськ.) — водій трамваю], бо він вгамовував нас у своєму кабінеті, натискаючи на кнопку спеціального дзвіночка. Фізику в різні роки викладали Левицький і Блайберг. Від першого я одного разу добряче дістав по чолі. Я сидів за першою партою і під час уроку, присвяченого властивостям ртуті, у непогамовному бажанні виділитися, постійно йому підказував. І от після того, як я кілька разів повідомив Левицькому інформацію про температуру замерзання ртуті, він утратив терпець і зацідив мені поміж очі, аж іскри посипалися. Я жорстоко розчарувався, бо ж розраховував на зовсім іншу форму відзнаки. Однофаміліця, але зовсім не родичка Левицького, пані Марія Левицька, вчила польської. Тут я завжди був перший, писав довжелезні класні твори й ніколи не встигав їх завершити за 45 хвилин уроку. "Полька" виписувала в моєму зошиті чимало компліментів червоним чорнилом, особливо, коли твір був на вільну тему. Такі я любив найбільше. На жаль, я ганебно надуживав своїм винятковим становищем, тож майже не вчився, себто не готувався до уроків. З програмних творів читав виключно ті, які мені подобалися, натомість Шимонович чи Каспрович не могли розраховувати на мою ласку. Тому в мене назавжди лишилися незаповнені лакуни в царині історії літератури. Я користав із того, що Левицька ніколи сама мене не викликала. Отже, я являв прикрий зразок людини, яка хоч і склала іспити на атестат зрілості, але не має й зеленого уявлення про граматику. Бо цією галуззю знань я також нехтував, розбещений виявленою мені довірою. Пам'ятаю, як одного разу, пишучи домашній твір, я припустився ганебного вчинку. Не знати як пов'язавши завдану тему з власними зацікавленнями, я залетів аж на Венеру і передер чималий кавалок із книги професора Виробека про дива природи. Був там убивчий із погляду белетристики опис Венери з її неторканими джунглями й густими хмарами. Отже, початком моєї літературної кар'єри, який припадає ще на гімназійні роки, був найбанальніший у світі плагіат. Я, здається, намагався додати щось від себе, якусь маячню про венеріанців (наскільки мстиві помилки юности!), але й сам відчував, що за експресією та мальовничістю мій текст значно поступається візії професора Виробека. Наша "полька" проводила уроки по-новаторськи, намагаючись нав'язати класові невимушену дискусію. Оскільки я вже зізнався у прикрих учинках, задля

справедливості додам, що не все в польській мові було мені байдуже і що часом я міг висловитися не тільки на "венеричні" теми. Метода Левицької, звісно, схияла до певної самостійності. Інша річ, при цьому належало виявити трохи доброї волі та сумлінності, до чого знову-таки не кожний надавався.

Математику викладав професор Зарицький, одна з найкolorитніших постатей педагогічного колективу — українець, донька якого була причетна до замаху на міністра Перацького. Це був чоловік років п'ятдесяти, ставний, зі зморшкуватим і засмаглим, навіть темнуватим обличчям; з іще темнішими повіками, гострим безформним носом, глибокими очима та лисий, як коліно — бо старанно виголював усю голову. Ми страшенно його боялися, зокрема я, бо математика завжди була моєю ахіллесовою п'ятою. Наш математик був чоловіком з фантазією і повадився з нами вельми оригінально. Часом за добру відповідь міг запропонувати учневі вийти з класу й прогулятися містом. А деколи починав урок із того, що посилав кількох учнів по різних адресах, аби залагодили йому ті чи інші справи. Це було неабиякою відзнакою, позаяк в абсолютно безпечний спосіб рятувало від небезпек, які чатували на нас біля забрудненої крейдою дошки. Зарицький трохи нагадував популярного кіноактора Бориса Карлоффа тим, що ніколи не всміхався. Жодні емоції не зрушували його схожого на маску обличчя. Часом, будучи в доброму гуморі, він задавав усьому класові якісь надзвичайно важкі питання, а за правильну відповідь дарував папіросу. Якось і я, завдяки раптовому осяянню, здобувся такої нагороди й тріумфально приніс її додому. Ту папіросу я, звісна річ, не викурив, але свято беріг, аж поки тютюн викришився з гільзи. Зарицький був грізний, бо загадковий — ми ніколи не могли зорієнтуватися, коли він жартує, а коли говорить серйозно. Якось один із новеньких після гарної відповіді почув, що може вийти з класу й погуляти, та не послухав і повернувся на місце. Зарицький гримнув на цього хлопця так страшно, що того вмить вимело з класу. Я не маю й зеленого уявлення, яким цей чоловік був насправді. Та й що ми, зрештою, знали про своїх наставників? Якийсь час, щоправда недовго, нам викладав математику професор Інґарден, який уже на той час був філософом з європейським іменем, про що ніхто з нас

і гадки не мав. Інґарден, зрештою, не дуже нас у це й посвячував, і нічого дивного тут нема. Адже ми виявляли колективну відпірність до математики, наражаючи педагогічні таланти на неабиякі випробування.

Здається, раса вчителів-диваків поволі вимирає. Мабуть, умови не сприяють їх появі. Якось Навроцького-Моторового ненадовго замінив прибулець з іншої гімназії — Бабин. Він протягом години знищив цілий клас, і то за допомогою одного, своєрідно сформульованого питаннячка. Він запитував, чи багато є континентів, а за відповідь, що існує п'ять частин світу, валив "банана" за "бананом". Як він урешті пояснив, слід було відповідати "частин Землі", оскільки світ — це весь Космос. Жодної дискусії з цього приводу, ясна річ, бути не могло, і тоді я мав, хоча й у численному товаристві, занизький бал із географії. Бабин був нашим пострахом, причім боялися його всі. Адже той, хто готувався до уроку, був майже в такому ж становищі, що й останній неук. Я більше нічого про нього знаю. Він з'явився, мов нищівна комета, і незабаром зник із нашого маленького виднокола, на кілька місяців перетворивши уроки географії у сеанси жаху. Я гадаю, що йому бракувало клепки, адже звитяги, які він безкарно над нами одержував, були надто вже дешеві.

Латину в молодших класах викладав професор Раппапорт — старий, хворобливий, жовтавий з обличчя, буркотливої, але досить лагідної вдачі. Він мало не падав із кафедри, тому техніка нелегального повідомлення необхідної при відповіді інформації буйно розквітла за його часів. Але вже тоді у формі чуток і жахливих переказів наших вух сягав страшний поголос про іншого латиніста, Авербаха. Аж поки в одному зі старших класів він з'явився у нас власною персоною.

Маленький на зріст, кумедний із вигляду, він приходив у величезних калошах, які тут-таки, при вході до класу, струшував із ніг відчайдушними копняками. Потім, аби вигідніше було над нами панувати, вискакував на кафедру, звисивши ноги, і серед мертвої тиші розглядав нас крізь дуже товсті потужні лінзи окулярів. За якийсь час гіпнотичного вдивляння він викликав того, хто найменше сподівався цієї небезпеки, і паралізував свою жертву, якщо вона хоч найменшим жестом прикликала

на допомогу сусідів. Тоді Авербах тигриним стрибком миттєво спостигав приреченого, уважно обстежуючи його стіл, книжку, руки — у викриванні грішників він мав достоту чуття детектива. Під час контрольних він також не вдовольнився пасивною обороною у форті кафедри, а тихо никав по класу. Його страхітливе "Ага!" — бойовий клич, дещо носовий звук, водночас з усією специфікою вимови й зворотів, якими він пришпилював винуватця на місці, становив предмет невтомного наслідування і насмішкуватого мавпування. Але ті заходи не відвертали грізного фатуму нашого маленького латиніста. Якщо я правильно розумію і це не мій здогад, то вже на самому початку вчительської кар'єри Авербах пересвідчився, що мусить у якийсь складний і дієвий спосіб компенсувати фізичні вади своєї не тільки смішної, але й безборонної постаті. Бо хіба чимось іншим була його надзвичайна короткозорість у поєднанні з карликовістю? Тож він випрацював усю цю систему зачаєнь, випадів, стрибків, вигуків, які правила йому й за щит, і за зброю нападу. Глибоко в душі це був розумний і лагідний чоловік. Пригадую, як вразив його один випадок під час вручення "малого атестата" після четвертого класу нового типу. Один наш колега, виростий із мундира У., одержавши з рук гімназійної влади свідоцтво, повне "цваєрів", енергійним рухом видобув із кишені фляшку, приклав її до вуст і двома ковтками вихилив увесь вміст, а довкола розійшовся запах йоду... Усім присутнім заціпило, а з професорського складу найбільше Авербахові, двійка якого теж, либонь, була гвіздком у труну У. Небавом після кількох хвилин рейваху виявилось, що рідина, яку він ковтнув, не була смертельною — це була вода з кількома краплинами йодної настоянки. У., якому було вже геть однаково, у такий мальовничий спосіб завершив своє перебування в нашій гімназії.

Я не був надто обізнаний у мові стародавніх римлян, але мав гарне відчуття ритму й міг без великих труднощів і бо без підготовки прочитати зовсім не знайомий мені гекзаметр, часто нічого не розуміючи. Можливо, плавність моєї вимови та правильність розставлених наголосів трохи гоїла рани, яких завдавали вухам наших латиністів мої менш красномовні колеги. Тому професори ставилися до мене трохи прихильніше. Поза тим, я жодного разу не зважився скористатися зі шпаргалок. Ясна річ, не

всі з моїх колег вважали, що приготування домашнього завдання є їх найпершим обов'язком. Тож вони внесли чимало новинок до скарбниці всіх тих винаходів і способів, завдяки яким учні споконвіку намагаються боротися з педагогами. Контрабанда інформації (так можна назвати цей шахрайський фах) була базою для розвитку розмаїтих промислів. А насамперед — для надзвичайно копіткого ремісництва й рукоділля. Я маю на увазі ті доморослі способи вписування поміж рядками підручника (зокрема з латини) перекладу, а також вірогідних цезур вірша, позначання коротких і довгих складів, дактилів, трохеїв. На сторінку підручника клали листок паперу й писали на ньому олівцем, а незабарвлені літери й слова перебивалися на відповідні місця між рядками тексту. Під час відповіді книжку слід було тримати під кутом до світла, що дозволяло молодим очам прочитати рятівні відомості. Хто не хотів морочитися такою підготовчою роботою, міг користати з готових виробів. Адже золочівський видавець Цукеркандель масово друкував маленькі, у жовтих обкладинках збірники підказок, якими послуговувалися всі гімназії Львова і, певно, цілої Польщі. Там були латинські переклади й аналіз програмних творів (поем, драм), надруковані дрібним шрифтом на кепському папері. Мати збірник підказок було страшним злочином, тож кмітливіші гімназисти переписували потрібні уривки латинських перекладів вручну, наприклад, на маленькі смужки паперу, які ховали в рукаві чи в кишені. Але не бракувало й ледарів, які зазвичай видирали потрібну сторінку з Цукерканделя і вкладали її до підручника. Не один із них покладався на свій зріст, завдяки якому здіймався разом із підручником високо над фігуркою Авербаха. Наївні, вони погано закінчили! Неперевершений слідопит якимось чудом — може, за самим лише посмикуванням очних яблук — безпомилково розпізнавав, що перед ним коїться шахрайство. Наслідком був негайний паралізуючий вигук "ага!", стрибок із кафедри, висмикування книжки сухою професорською ручкою — і викрита таємниця у вигляді сторінки з підказками демонструвалася класу. З огидою, перемішаною із якимось гірким торжеством, Авербах вимахував нею навсебіч, наче вимоченою в отруті хусткою. А коли, бува, вдавалося сховати ту сторінку, передати її товаришеві, професор негайно наказував

звільнити цілу парту й по черзі витягав із шухляд увесь їх уміст. Такі ревізії зазвичай завершувалися сумно.

Звісно, вигадувалися розмаїті способи протидії, розроблялися нові методики. Часом удавалося прочитати переклад із тексту, який тримав під відповідним кутом товариш із передньої парті, ховаючи його від Авербаха за розкладеними книжками. Але непереможний мисливець і майстер над майстрами заввиграшки викривав і такі ошуканства. Згодом дійшло до таких чудасій, як проектування у якийсь кут за спиною професора написів на дзеркальці — за принципом кінематографа і навіть повідомлення азбукою Морзе. Але з цього так нічого й не вийшло. Бо, зрештою, було легше вивчити переклад, аніж опанувати карколомне мистецтво телеграфної абетки.

Згадуючи своїх професорів, я зі щораз більшим невдоволенням відчуваю, що ступаю второваним шляхом багатьох поколінь більш чи менш фахових мемуаристів. Я розповідаю про гімназію як про ляльковий будиночок — зверхньо, здалека, з усміхом крізь сльози, злегка (бо поблажливо) карикатуризуючи постаті педагогів. Заяложені, лицемірні нахили лисіючого мемуариста! Тим прикріше, що стиль підсвідомо перетворюється в солодку манну кашку, у те присмачене лакрицею місиво, яке огортає й паралізує думку. Писати про гімназію зверхньо — це гірше за злочин, це облуда. Про гімназію слід писати як про Абсолют. Укріплений мурами та крейдою, він укорінився у педагогічному складі — такий був би перший, приблизний діагноз. Це не жарти. Наше ставлення до професорів інших шкіл (а зустрічали ми їх ну хоча б у театрі) було ставленням ортодокса до іновірців, до їхніх вівтарів і відправ: жодних сумнівів, тільки дещо конфузливий подив — адже в них абсолютно Нічого немає! Як можна так засліпнути? Кожного чужого бельфера[бельфер (з франц.) — учитель] я міг би з першого погляду розкласти на першоелементи: починаючи з калош, через службову ревність і аж до пенсне. Він був нудною сукупністю тих елементів і нічим більше. Натомість я ніколи не помічав, що Моторовий має опасисте черево. Адже він був абсолютний, він і його кондуїт, і його маленький у всій своїй моці скупий олівчик, і повільні рухи пальців, які завше гортали таємничі

сторінки. Щойно вони були порожні, мов світ перед сотворенням, а вже за мить із них ударяв тихий грім. Ворожбити з першої парти силкувалися за найменшими порухами олівчика вчитати вже невідворотну долю. Я не раз відносив до конференцзали зошити після контрольної. Там, певно, був якийсь стіл, може, навіть крісла, але я нічого про це не пам'ятаю. Щодо кабінету самого директора, то не може бути й мови про його опис. І це незнання не вдасться витлумачити лише обставинами, за яких мене туди викликали — скажімо, коли мій товариш Л. розбив класний рукомийник. Я наполягаю на тому, що мене засліплював не страх, а Абсолют. Він був там присутній. Я це відчував. Через багато років я намагався віднайти його, коли як літератор мав зустріч з гімназійною молоддю і чекав при якійсь каві в директорському кабінеті. Я нічого не знайшов, Абсолют випарувався, мов камфора, щез, залишивши непорушні столи, фотелі, герби й портрети на стінах, але випарувався тільки для мене. Я бачив його присутність, зненацька відображену на обличчях учнів, щойно вони переступали поріг. Вони одразу впадали в отой легкий, так добре знайомий мені транс. Я з першого погляду розпізнавав оту незначну заляклість, закостеніння, сухий морозець, блиск тривожної ейфорії в очах, зникнення нараз усіх думок. Звісно, що вони не втрачали дар мови й навіть ґречно шаркали ногою, але і я так колись робив. Чи вони боялися? Чи боявся я, дванадцятилітній? Що за припущення! Під час вересневого обстрілу Львова німцями я бігав по Єзуїтському садку, шукаючи ще гарячі осколки шрапнелі. Я дуже боявся, бо канонада тривала, і справа не тільки в тому, що я був дурний, але й у тому, що небезпека була банально зрозумілою — постріл міг убити. Директор не тільки не вбивав, але жодного разу не підвищив голосу. Напевно, це спроба представити речі як квадратуру кола. Адже поки триває віра, вірні ані не хочуть, ані не можуть про неї говорити, вони сприймають її, як, приміром, наявність вуха чи ноги. Натомість атеїст маскує містику давніх спогадів уїдлигим критиканством, поблажливою зверхністю пробудженого з містерії снів. А зрештою, прошу дуже — аналізуйте, усміхайтесь крізь сльози, снуйте безтурботну нитку спогадів, а я залишуся при своєму. Містика? Так, але своєрідна — всеохопний і водночас повністю матеріалізований абсолют. Плем'я гімназистів не шапкує перед забобою, не вірить у телепатію та психокінез — воно

радо опанувало б обома, якби світ це дозволив. Жодний медіум не має такої чутливості до чужої думки чи загробного повію, яку мали ми до краплини знань, коли стояли біля дошки, віч-на-віч із Абсолютом і з розпеченою сахарою невігластва в голові. Щодо психокінезу, то нас було сорок споріднених душ, і якби до решти сконцентрована думка могла матеріалізуватися, то швидше, ніж ви прочитали би цей рядок, кафедру, професора й журнал поглинула б отхлань нижчих поверхів. Стиль останніх речень змінився, наблизився до біблійного, але саме так варто говорити про ці речі. А, може, вдатися до Гомерового стилю? Адже стародавні греки кпили зі своїх богів, знали всі їхні маленькі слабості й грішки. Хоча й старозавітні юдеї, щойно Господь відвертався, уже шепотілися по кутках, утікали до тільців, утрачали віру в кафедру, себто в арку злагоди. Словом, я гадаю, що їхні душі були суголосні душам гімназистів. Ісайя чи Єзекіїль подужали б відтворити уроки алгебри в пронумерованих віршах, кожен із яких чаїв би каральну блискавку. Мене це не спокушає. Щонайбільше, чого я досягнув би, це розбавленого риторикою жарту, гротеску. Адже я наладував би spiritus, отой що flat ubi vult[spiritus... flat ubi vult — дух... де хоче, там і літає], високою, мало не трансцендентальною напругою крейди, затиснутої затерплими пальцями в очікуванні Слова. Чи я перебільшую? Адже, по правді, я не вважав нашого математика божеством, а директора — Зевсом. Тим не менше, по стількох роках і війнах не одному з моїх колег і понині сняться випускні іспити, які за живописністю не поступаються Страшному Суду, хоча жоден Гойя не присвятив свого пензля їхній есхатології. Чи можна всі ці свідчення яви й нав'язливих снів висловити словами "трем", "страх", "авторитет"? Знаю одне — нас змушували до знання, а ми сахалися від нього, як від зарази. А водночас утаємничувалися в межові переживання, наші піднесені помисли бриніли найвищими й найнижчими тонами, які тільки можна видобути з людини. Мабуть, це був старозавітний трем перед огненним кущем, страх перед сірчаним дощем двійок. Ми сперечалися з професорами на уроці, мов Мойсей на горі Синай, несподівано викликаний Єговою. Однак ці відчуття, торуючи всі досі відомі межі, ставили нас сам на сам із Невідомим, з отим божественним початком, з несамовитим екстазом, який ми прагнемо вивільнити зі шкаралупи літ і незримо прикликаємо воаннями до Абсолюту. Упродовж

життя кожен із нас переростає чергову віру, відкидає їх святині, однак не годиться виказувати до повалених ідолів учорашнього культу ні погорди, ані поблажливості. Скажу більше — тоді я цього не знав, але без нас професори були би нічим. Ув обялівці чорних журналів і губок, на поораних партах, і з нас, і з них, з цього нашого протистояння потрохи впливало те, що освячувало й употужнювало їхні окуляри, їхні ланцюжки для годинників, їхні боти й олівчики. А коли все проминуло й зникло за мурами гімназії, як за переступленим магічним колом, зосталося неясне відчуття, та невимовлена решта, яка даремно намагається підказати спогадам, що крім годин науки й безуму перерв я пізнав іще дещо. Я пізнав певний стан, постаий із окремих напівсвідомих зв'язків, стан, може, з перспективи часу до нікчемности мізерний, може, трохи й незграбний, до безборонности смішний після пробудження — стан першого втаємничення в трагіфарс екзистенції. Адже я пережив сходження, кульмінацію й занепад осіб, які з плином часу, як і в кожній, великій чи малій, історії виявилися звичайними людьми. Гроловиця, яку стискав Зевс у підручнику зі стародавньої історії, нагадувала мені гуральську палицю. Я бачив її без ілюзій, як нині бачу нагострений олівчик із наконечником Моторового. Для тверезого розуму Олімп є всього-на-всього горою. Йому знадобляться там гірські черевики, а не жертвні тварини. Так і для мене в кабінеті директора гімназії немає більше нічого, крім крісел і столів. Кажу про це без жалю, але й без втіхи, бо таким є порядок речей.

Після цієї пісні я повертаюся до Львова тридцятих років, до його тінистих пасажів, горбкуватих вулиць, зеленої, наче лісова алея, Академічної; до вулиці Легіонів з бляхою Великого театру й Марійською площею[Марійська площа — нині — пл. Міцкевича] посередині. До Львова, пишного проти ночі, коли з дахів іскрилися рекламні олені мила "Шіхт", а по неонових драбинках стрибали чоколяди Шухарда, Мілька, Вельма Бітра. Близько 1935 року з'явилося звукове кіно з Аль Джонсоном і його пісенькою "Sonny Boy", яку враз підхопили вуличні співаки. Треба знати, що тоді по подвір'ях кружляли незліченні фокусники, поглиначі вогню, акробати, співаки та музиканти, а також справжнісінькі катеринярі. Деякі з них навіть мали папуг, які витягали ворожбитські

льоси. Не знаю, можливо, це говорить прихований глибоко в душі докір сумління за мою ганебно знищену музичну скриньку, але я маю велику пошану до кульгаво-деренчливої, безпорадної, фальшивої музики всеньких катеринок та інших анахронічних механізмів. У ній живе якась солодко-наївна поважність, віра дев'ятнадцятого століття в досконалість кружалець і зубчастих валиків, механічна поштивість матерії, що видає власний голос і нітрохи не наслідує людський. Одне все ці брязкала з корбою втонули в гераклітовій річці. Я був також аматором циркового мистецтва від кухонних сходів. Там часто влаштовували спектаклі мандрівні родинні трупи, які тягали за собою почовгану фіброву валізку з факелами, гирями, мечем для ковтання та іншими дивовижами, а також зі скрученим килимком. На килимку виконувалися акробатичні трюки. І поки глава родини ковтав шпагу чи вогонь, мамця пригравала на гармоніці, а діти будували гнучкі піраміди або бігали подвір'ям, збираючи закручені в папір мідяки — якщо їх кидали з вікон. Тоді також були часи чималих злиднів, які виштовхували на вулицю не тільки мистецтво, але й ремісництво й торгівлю. Хмари гендлярів снували з гребінцями й люстерками, часто-густо було чути дзижчання мандрівних точильників і волення: "Ба-а-аняки паяти!" Не бракувало й циганок-ворожок, а то й цілком звичайних жебраків, єдиним крамом яких була власна біда. Усі ті постаті становили тоді в мої очах природню частину міського пейзажу, наче інакше не могло й бути.

З фільмів звукової епохи я пам'ятаю тільки ті, що про потвор: про Кінґ-Конґа — мавпу заввишки з чотириповерховий будинок, яка, закохавшись в одну пані, вкрала її через вікно хмарочоса й роздягала, стискаючи в лапі, наче банан. А ще — про Чорну Кімнату, про Вовкулаку, про Мумію. У "Мумії", коли вона оживала, Борис Карлофф, виконавець головної ролі, клав руку на плече молодого єгиптолога. Це була жахлива п'ятипала костумаха, просто з труни, на яку гримери перетворили долоню актора. Карлофф узагалі був неперевершений у ролях зотлілих небіжчиків ("Франкенштайн", "Син Франкенштайна"). Теми фільмів якось ходили родинами, бо незадовго після тих шедеврів я бачив також "Сина Кінґ-Конґа". Шляхетна мавпа, він допомагав людям на одному вулканічному острові. А коли острів поглинув океан, він ухопив

персонажів у жменю і тримав над водою, доки їх не витягнули на корабель. А після такого шляхетного вчинку, трохи побулькавши, пішов на дно.

Я мав досить прикру звичку штурхати батька ліктем у кіно під час особливо драматичних сцен, а вже на вище згадуваних фільмах і поготів товк його практично безперервно. Жодні заборони не діяли — це було сильніше за мене. Що більше я боявся, то більше мені подобалось і навпаки. Хтозна, чому ми так любимо, коли нас (звісно, помірно) лякають. Отож, не варто чекати пояснень і від мене.

Як і кожна львівська дитина, я, звісно, вряди-годи відвідував Рацлавицьку панорами. Це була велика атракція. Сама лише зона мороку на вході налаштовувала піднесено й небуденно. Затим слід було видобутися по східцях на поміст, який невідворотно нагадував мені ґондолу дуже великої, нерухомо підвішаної повітряної кулі. З цього помосту панорама битви виглядала, як жива. Чимало суперечок викликало питання про те, де завершується справжній пліт із насадженими на жердини горщиками, а де починається саме полотно. Тоді я ще не мав жодного упередження до натуралістичної малярської школи. Я навіть любив приходити в театр задовго до початку, заки не підняли велетенську залізну завісу пензля Семирадського — стільки на ній відбувалося різних цікавих речей. Наш Великий театр узагалі видавався мені місцем нечувано розкішним, *comme il faut*, у найліпшому ґусті — з його червоною оксамитовою оббивкою, кількаярусними ложами, канделябрами, пломінчиками на них, залом для куріння і *last not least* [*last not least* (англ.) — останній за числом, а не за значенням] — буфетом. У буфеті батько зазвичай купував нам, себто мамі й мені, по штанґелю[штанґель (львівськ., з нім.) — роґалик, притрушений сіллю й перцем] із тонко покраяною шинкою. Я геть забув, які видатні драматичні твори бачив у театрі, зате чудово пам'ятаю, що такий штанґель коштував аж 50 ґрошів.

Я що далі, то більше у міру власних можливостей цивілізувався. Але потай, десь у глибині душі, був на боці всіх тих сил, із якими цивілізація

бореться, як тільки може. Про це свідчить моя реакція на суворі зими чи інші нетривалі катаклізми. Клімат Львова був радше континентальний, таке явище, як січневі морози, було там просто неможливе. Хіба 1930 року, коли при чистому, як блакитний льодовик, небі температура впала до мінус 36 градусів. Ціни на паливо страшенно підскочили і за кожним возом із вугіллям бігли скулені фігурки дітей, які підбирали кожен окрушину, що спадала. А коли ми з батьком вийшли на коротку проходку, то я, до неможливості закутаний у всілякі повсті й навушники, нагледів дорогою кілька великих залізних кошів, в яких палилося міське вугілля. Біля кожного з них грілася жменька перемезлих сіромах. Може, це й жахливо, але я весь час думав, яке ж це все прекрасне. Утім, ще більше я прагнув якихось катастрофічних змін і шалено втішився, коли небавом упали великі сніги. Як же я мріяв про те, що сніг засипле весь наш будинок, що зупиняться трамваї й авто, що можна буде з балкона другого поверху вийти просто на вулицю, перетворену на крижану ущелину. І так само, коли (щоправда, дуже рідко) гасла електрика, я з побожністю допомагав шукати свічки, розносив їх тремтливі непевні племінчики по раптом змерхлому, наче поглинутому темним проваллям, помешканні. І як же щиро я журився, коли тривіальні жарівки знову зблискували й переривали цю солодку феєрію середньовічної сутіні!

Я вже багато розповів про речі, які наповнювали моє дитинство, але й далі відчуваю, що так і не повернув позиченого в них боргу. "Ґрунтівка душі" — ось як я називаю той перший пласт досвіду, що прилучає нас до світу й не змінюється з часом на жодний інший. Завдяки тій "Ґрунтівці" згодом можна скільки завгодно бути матеріалістом й атеїстом, а водночас відчувати солодке стискання в серці при звуках органної музики чи подзвону. Тим часом, коли голос муедзина, що закликає правовірних до молитви, видається чужою, нехай і принадною, екзотикою. Це, певно, наслідок утаємничення у певну форму культури, тривкіше за віру з її цілісністю. Бо хоча ми добре знаємо, що на світі є різні цвинтарі, однак за "справжнім цвинтарем" вважаємо тільки той, із потонулими в чебреці могилами і з похиленими, наче від вітру, кам'яними й бронзовими хрестами. Адже це також прояв найчутливіших — бо ж найперших — зв'язків із тверезими продуктами цивілізації. Бо яка ж, по

правді, поезія могла бути в довгих возах Габербуша, які розвозили пиво, у бочках, почеплених до рами, у запрягах важких першеронів, які знаменито виблискували від вівса? Або в старих автах, які, видираючись вгору по Кадетській чи Стрийській, так заходилися виттям, що я фізично відчував не тільки їх відчайдушні зусилля, але й необхідність допомогти їм напруженням усіх душевних сил? Процес накручування цих "бандур" вимагав сталевого терпіння, любови й навіть, наскільки сказати, добродеті, яких ані не вимагають, ані не потребують сучасні авта. Адже з волі конструкторів вони пихато приховують від автомобіліста свою потужність. А ті, тепер уже стародавні, екіпажі саме через проблеми з накручуванням були справжніми особистостями. Пам'ятаю своє перше посвячення в таємниці автосправи. Я відбув його за рік до атестата під керівництвом мовчазного інструктора, який виглядав так, наче харчувався виключно машинною олією. На першому занятті він учив мене повертати кермо. А що норовисті двигуни злостиво брикали, то спершу він показував, як слід тримати руків'я, щоб несподіваний вибрик не зламав мені зап'ястя. І от я, поблідлий від емоцій, усівся на пропахлому бензином шкіряному сидінні, а муж, схожий в цю мить на капітана Немо, що веде "Наутилус" через страхітливу Аравійську протоку, наказав мені — повним газом на першій швидкості! — їхати просто на цегляний мур подвір'я. Завмираючи від прекрасного ляку, я мусив скоритися і з удаваною хвацькістю пішохода погнав просто на червону стіну. Аж за метр до перешкоди мій учитель натиснув на своє, окреме, гальмо. Тоді не тільки зміна швидкостей була нездорового розкішшю, вигаданої якимись-там заморськими фанфаронами. Вручну вставлялися й свічки запалювання, вручну гуділося в гумову грушку, а заміна шин вимагала сили Геркулеса. Зрештою, й царини домашньої господарки, не заражені бацилою розбестливої автоматизації, відкривалися мені в усьому багатстві свого літургійного розчленування. Узяти б хоча вже згадуваний катаклізм, званий Великим Пранням. Його було поділено на фази мильного булькотіння й задухи, на каторгу прачок і балій і, зрештою, на магльовання з його дерев'яним гуркотом, що потрясав єство цілого помешкання. А марафонські забіги на місці на щітках, які перетворювали паркет на люстра? А прасування в атмосфері загального вчадіння, коли прасувальниця щохвилі вибігала на ганок і роздувала жар, несамовито

вимахуючи залізком, аж із його напівокруглих бічних отворів летіли іскри, мов із черева паротяга? А періодичне запрошування швачки, яка зумкотіла на машинці з ранку до ночі, а я цупив багато полотняних клаптиків, оскільки брати їх було мені заборонено? А закручування конфітурів і мої настирливі зазіхання на посаду збирача "шуму" з вулканічно-малинового виру за допомогою великої дерев'яної ложки? На мамину думку, місце для "шуму" було на тарелі, а за моїм хитрим розрахунком — у перемашеному солодощами роті. Але менше з тим. Що насправді було в цих важких роботах, то це їхня раціональна вигода. Їхня примітивність, звісно, забирала чимало часу й сил, однак водночас знайомила дитину зі спередвіку непідвладними стихіями. Часом у білизні пропалювалися чорні дірки від іскор, а конфітури в коморі охоче зацукрювалися або навпаки пліснявіли. Завдяки цьому я усвідомив неприборканість лише напівзасвоєної Природи, що кипіла на блясі чи скаженіла в печах. І навіть коли не траплялося нічого катастрофічного, я, вештаючись зміненим помешканням, перебував в інтимній близькості з поразкою, зі стихійним лихом. Адже бачив, скільки пильності вимагає приборкування процесів, які відбуваються в банях і баліях. Мені вони видавалися насамперед непередбачуваними, наче плавання незнайомим морем. Бо часом замало було навіть досвіду, навіть сили пожовклих бабуниних переписів, яку прикликали, аби білизна набула гарного біло-блакитного блиску, щоб фрукти зберегли форму, а готовий сироп набрав барви старого вина. Адже ніщо не виходило точно і самочинно, усе тільки могло вийти і незмінно було пов'язане з ризиком. Рожі зберігалися в кошиках, потім із кожної пелюстки за допомогою маленьких ножичок витинали білястий кінчик. Відтак відбувалися подальші передконфітурні дії, і данаїдове "шумування", і радше магія, ніж хімія стерилізації. Аж поки гора праці породжувала скляний стрій слоїв із поналіплюваними етикетками, які перетворювали комору в музей бойової слави. Тому я прекрасно розумію ту суміш погорди й розпачу в серцях бувалих домогосподарок (але де вони тепер?), коли вони переконуються, що харчова промисловість уміє дорівнятися їм у виготовленні компотів чи конфітурів. Без сумніву, тільки божевільний може прагнути повернення до цієї примітивної каторги. Однак спостереження краєвиду тих робіт, огорнутих сумнівами й завзяттям, гідним якоїсь героїчнішої справи, зрісся

в мені зі спогадами зі шкільних часів. І разом із ними я втратив якусь гірку, але дорогу цінність. Адже коли маєш справу з нетривкими речами, то власне ця нетривкість перетворює їх на предмет турботи. А хіба ж не турбота є джерелом подібної до любови прихильності? Адже в ті далекі часи вилазка за місто була не втечею від міських вигод, не ускладненням іграшкової екзистенції, а радше заміною одного виду робіт іншим. А водночас старші не без жалю придивлялися до технічних новинок і згадували власну, значно суворішу, а тому й безсумнівно здоровішу молодість, що, зрештою, я природньо пропускав повз вуха.

Так само, як через дитячі недуги, я перейшов через усілякі більш чи менш банальні манії — хвороби віку чи епохи. Спершу я, звісно, збирав "Англяси", себто макети державних прапорів у чоколядках під такою назвою. Потім маленькі фотографії різних далеких міст у (знову ж таки) чоколядках Шугарда, аж назбирав їх стільки, що дістав від фірми стереоскоп для оглядання їх обидвома очима. Марки збирав, як уже згадував, тільки вдавано. Я взагалі чомусь не пропадав за безкорисливим колекціонуванням. Батько передовсім учив мене складати гріш до гроша і з цією метою купив глиняну свинку — одну я розбив, другу сплюндрував за допомогою ножа. Тоді він урочисто приніс додому скарбонку Каси Ощадности. До неї можна було кидати монети, але витягати вже не можна було. Це могла зробити тільки сама Каса, де я мав власні заощадження на книжці. Хоча "не можна" було тільки в теорії, позаяк, вивчивши конструкцію, я переконався, що коли перевернуту скарбонку дуже наполегливо і дуже довго трусити, вона врешті випльовує одну-дві монетки. Це відкриття призвело до повного спорожніння її нутрощів. Відтак батько махнув рукою на систему заощаджування, до якої так наполегливо намагався мене повернути. Я потребував грошей не на якісь там дурниці. Ніхто не роздавав безплатно ні дроту для індукторів, ані станіюлю для конденсаторів і лейденських банок, ані клею, ані ґумок для рогатки. З інших предметів першої необхідності слід згадати халву, якої я споживав дуже багато і яка й поготів була дорога. А ще витинанки. Тоді можна було витинати й клеїти чудові речі. Крім звичайних танків і літаків, іще й протигази, які можна було навіть носити, доки не порозклеюються від слини й дихання через

дірчастий паперовий фільтр. А повітряні кульки? Не знаю, чому зараз уже немає справдешніх, себто живих, кульок. Я діставав їх в одного продавця біля університету, так само, як і маленькі вітрячки з кольорового паперу, пришпилені до паличок і застромлені, мов у держак, у велику сиру картоплину. Але сам університет тоді ще називався сеймом. Я не знав, що колись, до безвладдя, що постало після австрійської доби, тут містився галицький сейм. Так-от, крім вітрячків той продавець мав кульки на конопляних шнурочках — кольорові й наповнені газом. Для мене в них було щось надзвичайно привабливе й водночас сумне. Не можна було випускати кульку, бо вона миттю утікала в небо — пам'ятаю розпач дітей, із якими трапилася така пригода в Єзуїтському садку! Але в помешканні кулька теж не була щаслива. Вона відразу пливла під стелю і там уже zostавалася, наївно, вперто і наче розпачливо буцькаючись у неї своєю надутою головою. А найгірше було наступного ранку, коли я заставав її в конанні. Зморщена, постаріла за одну ніч, схудла й жалюгідна, не маючи навіть сили, аби скочити під стелю, вона ледь здіймалася над долівкою, меланхолійно тягнучи за собою шнурочок. Згадую про це допіру тепер, бо предивний сантимент до повітряних кульок не полишав мене довгі роки — я купував їх і ховався, щоб із мене не сміялися. Я чіпляв до них гондоли, робив якісь цепеліни, але це було самоошуканство. Просто я потребував їх короткочасного товариства, їхньої одноденної екзистенції, наче якогось *memento mori* [*memento mori* (лат.) — пам'ятай про смерть] — моделі, яка унаочнювала б невідворотність проминання всього прекрасного. Вряди-годи з'являлися кульки, надуті повітрям, на гнучких мідних дротиках, але ті неживі, ті мертвонароджені імітації, ті жалюгідні наслідування нітрохи мене не захоплювали. Я бридився ними, бо вони вдавали те, чим насправді не були. Не відаючи ризику повноцінного життя, вони годилися хіба для дурнів. Я не хотів мати з ними нічого спільного.

Було однак іще дещо, що я колекціонував безкорисливо, довго й уперто — всілякий електрично-механічний мотлох. У мені й досі живе особливий сантимент до всіх поламаних дзвінків, будиків, старих катушок, телефонних мікрофонів, — словом, до всіх зужитих, зіштовхнутих із рейок свого побуту предметів, які туляться десь,

покинуті напризволяще. Місцем, яке давало їм хоч мізерний шанс на відносно гідне існування, була барахолка за театром. Я приходив туди, наче добродійник, який відвідує злидарську дільницю, або як любитель тварин, який крадькома підгодовує найбільш зубожілих псів і котів. Я був філантропом старих розрядників, купував спрацьовані автомобільні магнета, якісь гайки, нікому не потрібні комутатори, деталі загадкових приладів. Відтак притягав усе це додому, ховав до шухляди в коробці з-під черевиків, запихав, де тільки можна, навіть на верхню полицю бібліотеки поверх книжок (тоді я вже мав власну книгозбірню). Часом я витягав їх, витирав із них порохи (звісно, руками), крутив якусь корбу, щоби зробити їм приємність, і знову дбайливо ховав. Не знаю, чому я це робив. Якби мене про це запитали, відповів би, що все це може мені придатися в якихось там планах. Утім, це не була ані щира, ані ціла правда.

За територією Східних Торгів простягалося одне з найпрекрасніших для мене місць на світі — Веселе містечко. Там були каруселі, фунікулер, палац із духами, бочка сміху і навіть ще цікавіші атракціони. Наприклад, шкіряний бовван, якому треба було загатити в писок, а силомір одразу показував потужність удару у відповідних одиницях виміру. А ще блошиний цирк, де блохи не з власної волі тягали мініатюрні екіпажі й карети. А ще таємничі кіоски й кабінети. В одному з них, коли ми завітали туди з батьком, роздягалася нечувано повна пані — не в цілях стриптизу, а щоби продемонструвати нам багатство феноменального татуювання, яке прикрашало її з голови до ніг. Під час демонстрації цікавих сцен на животі батько занепокоївся, а коли пані перейшла далі, я встиг побачити лише краєчок якогось оригінального пейзажу, бо мене силоміць витягли за двері. В одному місці була ляда, відгороджена від глядачів бар'єром. За нею простягалося щось на кшталт низького й розлогого стола, на якому лежали чоколяди, пуделка з цукерками, поважні бонбоньєрки. Штука була в тому, щоби кинути монету в бік тих експонатів. Якщо вона на котромусь із них затримувалася, він переходив у власність щасливого гравця. Я швидко виявив, що більші коробки з чоколядками мають трохи опуклу поверхню та ще й оклеєну слизьким целофаном. Тому монета завжди зісковзує з них на стіл. Однак для чого,

скажіть мені, кмітливість? Я спорядив удома тренувальний полігон із розкладених на долівці книжок і пеналів і небавом навчився кидати монету так, щоби, спершу злетівши догори, вона прямовисно й мертво падала без тенденції до зісковзування. Відтак спокійно подався до Веселого містечка. Якось я виграв велику бонбоньєрку, але майже одразу до мене підійшов чоловік із вражаючими плечима і засичав на вухо: "Вимітайся звідси, шмаркачу!". Я розсудливо поставився до його прохання, а вдома вміст бонбоньєрки виявився неїстівним — цукерки намертво зацукрилися й закам'яніли від старости.

Як видно з тих маленьких оповідок, літа збігали, однак одне з моїх зацікавлень опиралося плинові часу. Я й надалі кохався в халві Пясецького, а також Ведля (у маленьких сланцевих пуделках). А поза тим відкрив поблизу Великого театру цукерню під назвою "Югославія", де були найкращі у Львові східні солодощі: розмаїті рахат-лукуми, макагігі[макагігі — цукерки з маку чи горіхів], екзотична нуга, хлібний квас і чимало інших смачних речей. Не дивно, що в ті часи я важив на кілька кілограмів більше, ніж зараз.

Я згадую Східні Торги. Я любив ходити на їх територію, коли там було порожньо й безлюдно. Дивно тоді виглядали великі павільйони з брудними шибамися. Особливим місцем для мене був найдовший напівокруглий павільйон, який оточував півколом павільйон Бачевського (отой, викладений пляшками з лікером). Ставши під вежею Бачевського, можна було розбудити сплячу луну. Варто було досить сильно плеснути в долоні, як луна повторювалася чотири, п'ять і навіть шість разів, так само як і кожен вигук. Причём між тими, щоразу слабшими й слабшими відлуннями збігало незвично багато часу. Здавалося, що вони завмирають, зі щораз більшими труднощами долітаючи зі щораз більшої відстані. Я стояв там холодними днями погідної осені, пильно вслухаючись ув останні агонізуючі відлуння, у яких було щось діткливе, таємниче й водночас невимовно жалісне. Я, звичайно, знав, у чому полягає механізм відображення звукової хвилі, але це не мало нічого спільного з винятковим чаром цього місця.

За три роки до війни я вперше несподівано й зблизька зіштовхнувся там із німцями-гітлерівцями. На одному з павільйонів з'явився червоний прапор зі свастикою. Усередині цього павільйону було багато нецікавих машин, а окремо експонувалося кілька чи то іграшок, чи то моделей якнайточніше скопійованих механічних танків із плямистими, наче ящірка, панцирями, гусеницями, баштами й повним озброєнням. На них пишалися чітко вимальовані мініатюрні розпізнавальні знаки вермахту. Незабаром я мав змогу оглядати ті знаки в натуральну величину на панцирях тих самих танків "Марк IV". Однак тоді вони були ще тільки іграшками, хоча я вже дещо знав про гітлерівців. І вже тоді я бачив у тих принадних іграшках щось від туманного пророцтва чи навіть провісника загрози, але такого, який зменшенням удає невинність. У тих гарних іграшках було щось трохи відразливе, наче вони не були просто іграшками, наче з них могло проклянутися чи вискочити щось жахливе. Зрештою, для справедливості мушу додати, що я не зовсім певен у цьому. Адже подальші події могли відкинути навспак це передгрозове світло, яке дещо моторошно забарвило цілком невинний випадок.

VI

Час здати справу з того, про що я вже згадував неясним натяком — із отих пильних, своєрідних і передовсім інтимних занять, яким я віддавався як у гімназії, так і вдома. Мене приголомшує сам факт, що я міг колись так багато встигати (а небавом ви переконаєтеся, що я й справді мав чимало копіткої праці), особливо сьогодні, коли практично ні на що не вистачає часу. Либонь, сама субстанція нашого існування, винятково еластична в юності, при відповідному зусиллі цілком несподівано створює додаткові простори. Вона напхана, наче кишені мого гімназійного мундира, до яких я зазвичай напихав більше, ніж передбачала їх прозаїчна місткість. Невже навіть простір за своєю природою прихильніший до дітей? Це, здавалося б, неможливо, однак якимось дивом я примудрявся, крім вмісту цілого бюро, тягати в кишенях мотки мотуззя (для морських вузлів, а також про всяк випадок), хмари улюблених гвинтиків, ніжик, стиральні ґумки, звані радерками (останні зникали на очах — неville я їх з'їдав?), латунний ланцюжок від унітаза,

шпильки, гумки, транспорир, маленький циркуль (не так для геометричних потреб, як для гладуна З., який сидів за партою спереду); скляну рурку з-під таблеток, повну розтертих сірникових голівок (отрута, а водночас вибухівка), збільшувальне скло (мутне, бо я його помалював), гаманець-підківку, який весь час виробляв боками, а також плоди, які у даний сезон постачала Природа (жолуді, каштани). А ще половинку іграшки "йо-йо" (неужиткову, але чимось для мене цінну), маленьку головоломку-"п'ятнашку" з пересувними квадратами-цифрами, а також іншу, з трьома поросятами (це була гра на спритність, під круглим скельцем). Сам не знаю, чому, як і коли я вигадав оцю досить оригінальну концепцію — документи. Я виробляв їх під час уроків, вдаючи, що нотую професорські слова, затулившись затиснутою в лівій руці обкладинкою зошита — безтурботно, масово, виключно для себе, бо нікому не показував ані краєчка. Період учнівства пропускаю. Отже, мова піде про опановану в другому й третьому класах майстерність. Спершу я витинав із гладеньких сторінок зошита маленькі аркушки, згинав їх навпіл у вигляді книжечки й зішивав у спеціальний спосіб і за допомогою спеціального матеріалу. Нумер 560 на гімназійній емблемі був вигаптуваний мініатюрними спіральками срібlistого й тонкого, мов волосинка, дроту. Він правив мені за палітурне прядиво. Виготовивши певний запас книжечок різних форматів (що, як побачите, мало своє значення), я вкладав їх в обкладинки з найкращих матеріалів — брістолю, рисувального паперу. А деякі спеціальні бланки оправляв у високоякісний картон, витятий із обкладинок загальних зошитів. Почувши дзвінок на перерву, я ховав усе до портфеля, аби на наступному уроці поволі й акуратно заповнити порожні сторінки. Для цього я послуговувався чорнилом, тушшю, кольоровими хімічними олівцями й монетами, за допомогою яких відтискав печатки у відповідних місцях. Що це були за документи? Найрізноманітніші — такі, що наділяли більш чи менш широкою територіальною владою. Я друкував також вручну грамоти про надання звань, титулів, спеціальних прав і привілеїв. Із видовжених бланків робив різні чекові книжечки, облігації, які відповідали кілограмам цінних металів (переважно платини й золота), а також асигнації на коштовні камені. Я виробляв особисті посвідчення владців, засвідчував особи цісаря й монархів, наділяв їх сановниками,

канцлерами, кожен із яких міг на першу вимогу показати відповідний документ. Я завзято вирисовував герби, виписував надзвичайні перепустки, позначав їх відповідними візами. А що я мав надлишок часу, документи виявили сховану в мені прірву. Я приносив до школи старі поштові марки й переробляв їх на штампи, оздоблював печатками, які мали свою ієрархію: спершу йшли маленькі трикутні, потім прямокутні, аж до найсекретніших — досконало круглих, із символічним знаком у центрі, пред'явлення якого кожного жбурляло ниць. Захопившись цією копіткою працею, я став видавати дозволи на одержання діамантів завбільшки з людську голову. Причём зайшов доволі далеко, бо документи наділяв додатками, додатки — примітками, втручаючись у сфери щодалі потужнішої влади. Аж поки сягнув такого її рівня, де бралися до уваги тільки секретні зашифровані посвідчення, із системою паролів і символів, які вимагали суворого кодування. Тому доводилося складати для таких документів окремі книжечки з кодами, за допомогою яких можна було прочитати їх особливий, вражаючої сили зміст. Адже без кодів вони були просто рядом пронумерованих сторінок, позначених геть незрозумілими карлючками. Я тоді прочитав одне оповідання, яке справило на мене надзвичайне враження. Це була історія експедиції до "білої плями" в центрі Африки. Члени експедиції, діставшись гір і джунглів, зіштовхнулися з невідомим племенем дикунів. Оті дикуни знали одне слово, страшне настільки, що саме його вимовляння було *in extremis* [*in extremis* (лат.) — перед смертю; тут — загрожувало смертю]. Бо кожен, хто його чув, перетворювався на драглистий стіжок десь у метр заввишки. У книжці були докладно описані ті стіжки, а також простий спосіб, завдяки якому самі дикуни на них не перетворювалися — достеменно простий, бо, вигукуючи трансмутаційне закляття, слід було добряче затулити вуха. Я запам'ятав це жахливе слово й не відразу наважився вимовити його вголос. Адже був навчений долею одного вченого-недовірка, який, зневаживши свідченнями останнього живого учасника експедиції, таки вигукнув закляття — з трагічними драглистими наслідками. Де слово, здатне обернути людину на кисіль, звучало "ЕМЕЛЕН".

Мушу сказати, що я тоді не вірив у казки, хоча охоче їх почитував. Та історію з "емеленом" я чомусь не потрактував як казку. Дивлячись на речі з віддалі сьогодення, я доходжу висновку, що це, радше за все, була фантастична гумореска, а коли так, то я не зовсім збагнув авторський замисел. Я, звісно, не вірив у правдивість цієї історії, але незважаючи на це, в мене залишилося якесь неясне й понуре передчуття, що й справді існують слова, здатні спричинитися до якихось наслідків — нехай і не таких фатальних. Я відразу обґрунтував свою теорію: адже якщо певні звуки можуть занурити людину в гіпнотичний транс, то чому якомусь їх дуже специфічному сполученню не мати б іще більшої сили? І то не через якусь-там містику, а через те, що певні повітряні хвилі впливають на вухо... тощо.

"Емелен" вимагав негайного впровадження у сферу мого документаційного побутування, у якому я вже став непоганим спеціалістом. Він став поштовхом до словотворчої діяльності. Я незле вчився, тому ніхто не заглядав мені до портфеля, книжок і зошитів. І це добре, адже з них можна було витрусити безліч малесеньких уже заповнених книжечок, порожніх бланків, а також експериментальних зразків, які я (на жаль, намарно) намагався підсилити водяними знаками. Попри незліченні спроби, втілити цю жагу реалістичного елемента так і не вдалося.

Мушу зазначити, що хоча я й будував королівство документаційного всевладдя, останнє слово в моїй творчості не виступало. За слушною підказкою бюрократичної трансценденції, я не вірив у безконечні виміри і послуговувався системою "сантиметр-грам-секунда", себто докладно вказував у поважних одиницях міри й ваги, їщо належить видати пред'явникові даного документа. Щодо книжечок із бланками, то кожен із них мусив мати порядковий номер, номер серії, до якої належав, вірчі підписи й печатки, які надавали йому правомірності. Печатки я ставив насамкінець, аби не марнувати їх на паперах, зіпсутих через якнайменшу помилку чи вади в оформленні. Бланки, звісно, були по краю перфоровані, щоб їх і справді можна було вирвати з книжечки для пред'явлення. Після тривалих дослідів я навчився робити перфорацію за

допомогою маленького зубчастого коліщатка від будиків, яке завжди носив у шкільному пеналі. Була там і добра батькова бритва для рівного витинання сторінок. Під час таких палітурних робіт я примудрився кілька разів порізати свій стіл, що якимось дивом зійшло мені з рук.

Може видатися дивним, що я не показував отих дозволів на посідання й розпорядження паками рубінів чи долями заморських королівств нікому з друзів. Адже для них це могло бути тільки жартом, тоді як для мене — справою надзвичайної ваги. Я підозрював, що вони готові мене висміяти, що було неприпустимо. Я несвідомо відчував оту змішану з острахом ніяковість художника перед людиною, яка вимагає нормальних, себто уречевлених, тлумачень мистецького твору: що це власне є і для чого воно призначене. Відповівши, що тільки для забави, я збрехав би, принаймні частково, бо йшлося про дещо більше. Про що? Не знаю й досі, та маю певні припущення. Сьогодні можна спостерігати загальне зниження лету мистецтва, зачепленого проказою бездуховности, скараного невідомими вироками на мізерність проминутих експериментів й одноденної моди. Ми, зокрема, відчуваємо це на тлі безсмертних шедеврів давнини, соборів Флоренції і Сієни, містерій давньокитайської драми, просяклих димом негритянських божків. Виходячи з виставки мистецтва кам'яного віку чи із Сикстинської каплиці, ми задаємо собі тривожне питання: що ж таке трапилося з духом, що він уже більше не здатен до водночас вивільняючих і поневолюючих концентрацій, які мають силу воістину природної довершеності й сприймаються так само, як дерева, хмари, тіла тварин і людей, себто безапеляційно й остаточно. Ми переконуємося в тому, що мистець перестав бути провідником, кондуктором громових сил, які приходять іззовні, які він акумулює в собі, але які не породжує. Адже мистецтво вбиває свободу необмеженого вибору, заперечує умовність авторської позиції. Той, хто гадає, що можна у довільний спосіб написати книжку на будь-яку тему, не напише жодної великої. Той, хто усвідомив, що можна малювати, що і як йому заманеться, знайде в такій відкритій свободі могилу творчих потенцій.

Гляньмо на фотографії космонавтів, які виходять із космічного корабля в безмежний простір. Наскільки ж не надається людське тіло до безконечности, наскільки ж воно в ній безпорадне. Позбавлене рятівних обмежень і виправдовувального опертя землі, стін і стелі, воно кожним порухом виявляє свою беззмістовність. Космонавти не випадково набувають у невагомості положення плоду в материнському лоні: викрививши хребет, підігнувши коліна й притиснувши руки до боків. Невипадково страхувальна линва схожа до пуповини, з'єднаної з дитячим місцем. Пружними, скерованими, цілеспрямованими ми можемо бути лише в полоні гравітації, лише у сфері її влади наше тіло віднаходить свій сенс і форму, промовляє кожним суглобом і нервом — досконало ужитковим, а тому прекрасним. Таке ж враження природньої доконечности, відчуття, що ми бачимо єдино можливе розв'язання проблеми, пробуджує в нас кожен великий мистецький твір. Господь Бог на картині Мікелянджело, з густою кучерявою бородою, у фалдистих шатах, із босими ногами, помережаними жилами, не виник із абстрактних роздумів мистця. Художник мусив коритися суворій літературі наказів, які беруть початок у Святому Письмі. На місці Мікелянджело сучасний мистець із душею розм'яклою від скептицизму — цього породження пізнання, шокроку зіштовхується з парадоксом, дилемою чи абсурдом там, де майстер Відродження не мав жодних сумнівів. Нігті на ногах Бога короткі. Якщо Бог цілком подібний до людини, то його нігті мусять рости. Оскільки це триває споконвіку, вони мусили б розростися в рогові вежі. Простягнувшись від босих пальців до всіх галактик, вони простромили б небо пагонами звивистої і покрученої рогівки. А може, так і треба малювати? Бо якщо визнати, що цей шлях облудний, постає проблема божественного педикюру. Нігті короткі або тому, що обтяті, або завдяки чуду — адже той, хто ладен зупиняти сонця, може стримати й ріст нігтів. Обидва висновки неприпустимі: перший відгонить перукарнею, другий — несмачною атеїстичною концепцією, й обидва нараз — блюзнірством. Нігті повинні бути короткі без жодних дослідів та аналізів.

Ми бачимо тут рятівне обмеження, що уможливлює появу великого мистецтва. Адже велике мистецтво відсікає відповідь на потенційно

безконечний потік питань простим актом віри. Суворі дисципліна, нав'язана літургією, мусить, ясна річ, бути внутрішньою, стати добровільно вбраною вогненною власянницею душі, межею, яку визначає гаряче серце, а не яку стереже поліцейний кордон. Безперечно, існують як містичні, так і поліцейні обмеження, і якщо останні не створюють шедеврів, то тільки тому, що поліцай контролює інших, а не є натхненним функціонером власної творчості, який молиться службовим інструкціям. Тому заборона мусить походити згори, кордон — бути об'явленим і ревно сприйнятим палким серцем, яке не запитує про жодні рації та повноваження. Адже вони не підлягають сумніву, як не підлягає сумніву листя, зірки ані пісок під ногами. Віра мусить матеріалізуватися в повністю нееластичну й безсумнівну реальність, а дух допіру в такому підкріпленні мусить бути покірним, але в тій покорі намагатися виразити світ і себе, маючи так небагато пролазів для самовираження. Адже шедевр створюється у найвужчому коридорі свободи. Це стосується всіх видів мистецтва, які нехтують дистанцією, іронією, глумом, — бо хіба можна глумитися зі щирцю, з пташиних крил, із заходу місяця чи сонця? Так, наприклад, танець є тільки позірною свободою — танцівник тільки вдає її, насправді він ідеально підпорядкований тиранії партитури, що керує кожним його згори закомпонованим рухом. Адже індивідуальний прояв постає у найбільших щілинах інтерпретаційного маргінесу.

Напевно, можна знайти такі високі обмеження й поза релігією, але тоді слід надати їм сакрального рангу, повірити, що вони доконечні, а не вигадані. Знання того, що можна піти іншим шляхом, відкинути нездоланну доконечність задля безлічі усвідомлених технік, стилів, засобів і способів, сковає думку й руки свободою вибору. Тоді мистець, як той космонавт у безгравітаційному просторі, лише безсило плаває без рятівних кордонів, віддалік від визвольного опертя.

Наскільки ж близько я підійшов у тій ранній, бюрократичній фазі своєї творчості до сакральних джерел, з яких б'є мистецтво! За висхідний пункт, чи більше, за непорушну основу я взяв документи, так само, як Мікелянджело брав Господні престולי, райські кущі та серафимів. Страшенно помилиться той, хто скаже, що я собі вільно фантазував. Я

був добровільним рабом канцелярської літургії, найнижчим чиновником Генези, з череватого гімназиста перетворився на списувача осучасненої версії десяти заповідей, бюрократа, який в адміністративному натхненні урядує Службовою Ласкою. Тепер, у понурій фазі свідомої творчості, я, напевно, допровадив би цей предмет і тему до абсурду, вигадуючи дозволи на запуск галактик у рух і виписуючи атестати зрілості геологічним епохам. Але тоді, коли достоту, як Мікелянджело про нігті, я не запитував про те, звідки адміністративні органи беруть право видавати немовлятам свідоцтва про народження. У тому безгрішному стані, в якому мені це не спадало й на гадку, я мимоволі дорівнював Документи до Абсолюту й таким чином став на шлях до мистецтва. Пильнуючи літери й печатки, дотримуючись порядку нумерації бланків, акуратності підписів, які наділяли папери виконавчою владою, я перебував у дивовижній гармонії з документаційним ортодоксом, який заперечує всі без винятку сумніви й вагання як поняття протизаконні.

Мої перші кроки були дрібні, невпевнені, але в правильному керунку. Я ніколи не виходив за коло своїх прав, хоча б тому (а може, виключно тому), що не знав, ким, себто Чиею рукою, я є. Тому я не вписував імен до вже готових документів — посвідчень особистості королів і канцлерів. Це не належало мені, тому я залишав порожні місця для фотографій, прізвищ і підписів майбутніх зверхників. А документи, видані на пред'явника, тримав в окремому відділенні ранця, яке запиналося на два ґудзики, щоби вони, боронь Боже, не потрапили в чужі руки. У фінансових питаннях я був наддивовижу обачний, аби ще в зародку притлумити можливість надуживання чи розтрати. Я уточнював суми, кількість, платіжну спроможність валютних засобів; від абстрактного спершу золота перейшов до конкретних цеглин, пластин, брусків (асигнації являли собою своєрідний опис золотого злитка, узгоджений із підручником фізики — за взірець правив отой платиново-іридієвий злиток, який зберігається в Севре під Парижем і становить еталон метра). Я навіть визначав розміри "нугґетті", тих золотих самородків майя з Лондона, які виплачувалися в шкіряних мішках, перев'язаних потятим на шматки ласо. Взявши необхідну інформацію з книжки "Дива природи" проф. Виробека, я заходився виписувати дозволи на видачу

рубінів, шпинелів, халцедонів, хризопразів, мідних руд і опалів, позначаючи на контрольних листках блиск, форму, огранку, кількість екземплярів. Я продукував також книжечки зі спеціальними відзнаками, до того ж мав при цьому великий клопіт. Так, наприклад, я довго вагався, чи годиться у службовому порядку нагороджувати, скажімо, платиновими сервізами. Щасливий службовий інстинкт підказував мені, що не годиться, що взагалі такі слова як "дар" чи "обдарувати" у прагматиці недоречні — куди прийнятніші "видати", "наділити", "сплатити". Золотий ланцюг можна від біди носити на шиї, але зі сервізу, навіть із платинового, комусь, бува, спаде на гадку їсти — річ узагалі непристойна з погляду суворого канцелярського мислення. О, зовсім не пожадливість рухала мною, коли я сипав дощі (але до краплинки перелічені) перлин, рясні зливи смарагдів — просто проблеми платні становили один із неухильних елементів створеного мною Буття. Спеціальні перепустки я також штампував за суворою ієрархією: до Зовнішніх Воріт, до Середніх, а далі до Перших, Других, Третіх Дверей — зі спеціальними відривними купончиками для варті. Подальші внутрішні переходи й пильно стережені пасажі спершу позначалися явно, звичайною урядовою мовою, а ті, ближчі до осереддя, — суворо засекреченою. Вони поволі й неминуче наближалися до образу, який поставав із небуття: Будова над будовами, Замок, Високий до неосяжності, із ніколи не названою, навіть у нападі відваги, найбільшою Таємницею Осереддя, яку, здолавши всі дороги, пороги й пости, можна було задокументувати!

Це легко говорити тепер, але наскільки ж далеко від того Осереддя я виводив із мурашиним терпінням оті свої мінускули й маюскули[мінускули й маюскули — малі й великі літери], сумлінний і покірний писець — наче середньовічний каліграф, інкунабула якого не знати ні як, ані коли перетнула межу, що відділяє книжечку від Книги, витвір писарчука від письменницького твору, копіїста від художника!

Удосконалюючи форму, вдаючись навіть до червоної туші задля розширення службової шкали, я розсудливо (знати, інстинктивно) й надалі був обережний у змісті. Я не тільки не розкидався легковажно

королівствами, але й в одному, окремо взятому, ревно пильнував, щоби хтось, бува, надмірно не виріс у владі. Що могло бути простіше, ніж виписати якусь універсальну вірчу грамоту, яка відкривала би всі двері замкових мурів і скарбничих льохів нараз? Так-от, і нехай це буде прочитано мені во славу, такого документу я не виписував ніколи. Звичайно, деколи така егоїстична спокуса виникала, але я її притлумлював. Пригадую одну книжечку, спеціально виготовлену для посланця з надзвичайними повноваженнями. Кожен із відривних, розфарбованих олівцями бланків поширював коло його прав. Я легко міг собі уявити, як він спершу покаже якимсь нижчим функціонерам перший бланк, зовсім звичайний, лише з двома трикутними печатками, і як ключарі з деяким зволіканням відкидатимуть перед ним засови. Як потім, трохи відвернувшись убік, він відірве другий, зелений, і вже офіцери трохи виструнчаться на його вигляд. Як він жбурне на стіл у вартівні вищого поверху третій і четвертий — білі променисті бланки з кривавою круглою Головною Печаткою. І як варта випростає тремтячі коліна, аби він міг пройти через її салютуючий шпалер до Високих Дверей. І як ключник-генерал у мундирі, з якого скрапує золото, за мить до того — втілення неприступності, а тепер увесь у поті службової гарячки, запобігливо розчахне ці двері, аж брязкіт замка зіллється з подзвоном його діамантових орденів. І цей монументальний старий віддаватиме честь зблиском вихопленої шпаги — не посланцеві, що переступає поріг, а непоказному корінцеві бланкових формулярів, які Посланець недбало стискатиме в руці! Чи не була розкішно лоскотливою думка про цей аукціон прекрасних Перепусток, про це поступове зростання потужності абсолютно Легальних уповноважень? Жоден батальний пасаж із Сенкевича, жодна гарматна канонада бою не могли дорівняти тихому шелесту Купонів Моці, що падали на сірий стіл серед сірих мурів Замку! Яка ж магія крилася в головній печатці, що її ніхто — навіть я сам! — не був у стані ані зрозуміти, ані розгадати, оскільки за її центр правив Найтаємніший Знак, себто Шифр Без Ключа. І водночас він напряду засвідчував, що пред'явник є Посланцем Неназваного! Чи був він Інспектором Творця, езекутором самого Господа Бога? Я нічого про це не знаю. Він прибував із нізвідки і, виконавши своє завдання, мав повернутися назад у небуття.

Невже я так яскраво й докладно все це собі уявляв? І так, і ні — адже виписуючи документа, я водночас піддавався їхній владі. Поміж мною і ними поставали окремі зв'язки й напруги, які самостійно визначали подальший перебіг подій. Я ж міг про нього лише здогадуватися. Я підходив до речей буквально, не складав жодних історій, не конструював фабул інакше, ніж у вигляді туманних потоків. Вони виникали самі собою, заповнюючи порожній простір між окремими документами. Адже ті папери були вузловими пунктами складної службової драми, джерелом сил, які, наче сонце, зумовлюють рух планет, тронів, варті і шеренг. Таким чином, я несамохіть мусив завжди й усюди бути поруч зі своїми документами. Адже в критичній ситуації незадокументована річ, держава, світ, мусили б скрутитися в собі, зав'язнути й завмерти. Документи не були цезурами неназваної дії, але її породженням. Прошу зауважити, наскільки новочасний характер мало це моє відкриття з гімназійних літ. Хоча б уже тому, що я, несвідомий законів творчості, посилював вираз і експресію, нічого, себто жодної особи, жодної сцени не описуючи. Адже все, що я вносив до самочинної драми службового побутування від себе, було припущенням, домислюванням, імовірним продовженням. З окремих документів про світи поза ними можна й треба було судити так, як, сховавшись у непроглядній сутіні, можна судити про дерева, сонце, закони оптики, неба й землі. Наче в антиромані другої половини ХХ століття, у документах — його несвідомому провіснику — вся увага концентрувалася на предметах. У своєму аскетичному універсалізмі я пішов далі, ніж антироман, якого я, до слова, й не писав, оскільки — у доконечному самообмеженні — я тільки виробляв формуляри *in blanko*! Причім ігнорував не тільки старосвітські описи природного чи урбаністичного тла, психологію персонажів, традиційні сюжетні лінії і перипетії, зайві тут фабульні переплетіння, але й усю вже анахронічну літературну вербалістику, починаючи від речень і завершуючи означеннями й прислівниками. Я не вдавався до жодних старих чи нових схем, не цитував влучних, або суперечливих афоризмів, щоразу потрапляючи печаткою, рейсфедером, зубчатим коліщатком просто в суть — адже завдяки такому всебічному ігноруванню і тотальному оминанню я довів, що весь світ можна висловити мовчки!

Мій канцеляристський політ призвів до того, що всі ці папери не вкладалися вздовж одної часової осі, оскільки певні послідовності (до прикладу, династичні) існували у кількох рівнозначних розхристаних версіях. Інші й поготів утворювали багатовимірні архіпелаги. Коли я не міг виготовляти документів через сувору дисципліну на уроках математики й латини, то, вдаючи увагу до професорських слів, подумки перелічував вироблені в той день посвідчення, звільна милуючись їх калейдоскопічними візерунками. Адже вони вкладалися у змінні конструкції, із яких фантазія могла вибудовувати безконечні варіанти перебігу конкретних подій.

Чи я не губився у тому своєму службовому огромі? Адже я не укладав жодних облікових картотек, діючи за миттєвою підказкою духа форми. Я не знав дороги в цьому паперовому лабіринті і питання тільки в тому, чи блукав я в ньому з належним розмахом. Поодинокі помилки були просто канцелярськими описками, бо ж дрібна похибка — явище вельми тривіальне. Це ляпка на фотографії Буття, локальна вада його правильного, себто досконало вторинного візерунку. Адже лише споруда з належним чином нагромаджених помилок може стати оселею духу, садибою автономних значень, будівлею, щодалі менше залежною від першозразків, версією явищ, визволених з-під диктату природи — словом, новою, опозиційною щодо чинної Редакції Буття. Кульмінацією помилки є, ясна річ, філософська система чи система цінностей, задля якої варто жити й умирати. Це дорога вгору, уздовж якої непорозуміння стає одкровенням, пишномовна брехня — епосом, зумисна наруга над логікою — поезією, а вперте перебування в облуді — найвищою відданністю, до якої тільки здатна людина.

Сподіваюся, що я дотримувався тих умов у своїй гімназійній папероманії. Я виробляв документи, зрадаговані настільки по-ідіотськи, що їхній ідіотизм перетворювався на власну протилежність (наприклад, коли я наділяв учасників придворних заколотів документами й уповноваженнями на царевбивство). Я так збиткувався з логіки, що, втративши будь-який поточний сенс, документи набували сенсу ліричного. Плутаючись у династичних послідовностях, тасуючи катівні,

скарбниці, злитки й регламенти, я вивільняв предмет із фізичних оков простору й часу. А заперечуючи одні документи іншими, зіштовхуючи лобами параграфи, відкладаючи коронації, пологи, страти, — словом, припускаючись злочинів, Crimen Laesit Legitimationis [Crimen Laesit Legitimationis (лат.) — провина порушує законність], я надавав шанс уже есхатологічному тлумаченню службової драми. Звичайно, ці протиріччя були тільки слідами руки з печаткою, яка рухалася в автоматичному трансі, в ошелешеному захваті. Та якби мої документи потрапили в чийсь прихильні руки, цей хтось міг би не тільки швидко навести лад у цьому балагані, але й віднайти у ньому новий, достоту пекельний сенс. Буцімто це не випадкові ляпсуси, а сейсмограми таємних боїв, які засвідчують, що навіть усередині самої канцелярії немає повної одностайності та згоди. Що там нуртують жахливі внутрішні антагонізми й зрадницькі пристрасті, що одні канцелярії нишком підкопуються під інші. Що навіть найвищі з них не панують самодержавно над Головною Печаткою і хмарою звичайних, однак масово обертаються довкола них у жахливому хаосі. А ті мовчазні оберти канцелярських воєн схожі — через свою безвихідність і безапеляційність — до одвічного вирування світів. А що я не тільки не розраховував сили, але й повторювався, то моїй творчості асистували два шалено новочасні духи — Неясність у спілці з Нудотою.

Хтось може спитати, а чого це я наслідуюся вимагати прихильності до вправлянь гладенького гімназиста — адже й жарти повинні знати міру? Відповім: ми вже не надто сором'язливо замовчуємо потребу в людській прихильності. Говорячи про мистецтво, ми водночас поширюємо оманливе переконання, у якому й самі були виховані: мовляв, лише незначні речі не схожі до граблів, схованих у напівтемряві. Той, хто на них наступить, дістане в чоло, аж його огорне раптове просвітлення. Так само, буцімто, і з визначним твором: того, хто до нього візьметься, охопить негайний, хоча й несподіваний захват. Ця шляхетна брехня настільки розповсюджена, що коли через кілька років після описуваних тут подій я втікав від гестапо зі "спаленої" квартири, то залишив серед особистих речей зошит із віршами. І до жалю за втратою, що її зазнала національна культура, додавалося тверде переконання стосовно того естетичного удару, якого зазнають мої переслідувачі — ті з них, хто

володіє польською. Згодом, помудрішавши, я знічувався при згадці про це, але тільки тому, що досягнув жахливу графоманію своїх сонетів і октав. Себто я до рум'янцю соромився їх кепського рівня, хоча й надалі не розумів, що рівень поезії у тій ситуації не мав жодного значення. Адже наш світ виглядав би інакше, якби можна було впливати на душі гестапівців нехай і геніальною поезією. Перемогти мистецтвом не можна нікого — ми захоплюємося ним, якщо погоджуємося бути захопленими. Ґомбрович уже звернув нашу увагу на те, що є елементом взаємного підбурювання, жонглювання фактами й торгівлі з молотка вексельними захватами, себто на шахрайство й колективну брехню. Однак існує щось вище від цього, а саме читацький талант. Лише дитина може сприймати "Попелюшку" як цнотливу казочку, але як же без вирафінування і Фрейда побачити в ній балет перверзії, розігрований садистом для мазохістів? Питання про те, чи в цій казочці й насправді закамуюльована непристойність, сьогодні свідчить тільки про наївність того, хто запитує. За мить він без сумніву заявить, що детектив Роббе-Ґріллетовський з "Ґум" є партачем свого фаху, бо такий буквальний зміст твору, а нелогічність поведінки Гамлета зумовлена тим, що Шекспір використав надто багато суперечливих фрагментів із попередніх версій цієї драми. Замість відповіді сучасний теоретик тицьне пальцем у небо, на якому (якщо брати речі буквально) зірки перемішані, немов інгредієнти вінегрету. Однак всі ми знаємо, що вони складаються в зодіакальні фігури богів, тварин і людей. Так само, читаючи твір, ми можемо ушляхетнити його або приректи на банальність самою лише постановкою на сцені нашого духу, підпорядкувати його такому тлу, якому ми воліємо його підпорядкувати. Це не випадкове тло, але система співвіднесення, у якій вигадливо покручений патик може виявитися давньоаяпонською стилізацією галузки, а пощерблений камінь — рельєфом, у якому втілений дух наших надламаних часів. Адже в тому ж самому місці можна кричати "облуда!", "беглуздя!" або навпаки "геніальний дисонанс!", "прірва, виявлена через вигадливе розлузання шкаралупи логічних зв'язків!" Звісно, не кожен дозволить собі довільно підпорядковувати твір цілком новому тлу. Тим займаються спеціалісти, які також часто не можуть розібратися, що й до чого, а звідси — суперечки, чвари, дискусії і все більший клопіт. Адже мистці свідомо продукують щораз загадковіші

твори, намагаючись перетворити плоди своїх зусиль на семантичні калейдоскопи. Звісно, високочолі колегії й герусії[герусії — рада старійшин у Стародавній Греції] не надто прихильні до творчих починань гімназистів. Та оскільки нам уже знайомий механізм явищ, ми можемо принаймні на рівних з іншими дбати про зичливу прихильність до тих починань. І то не тільки у власному інтересі. Адже ми припускаємо, що в нетрях закурених бібліотек можна знайти чимало ще не відкритих Канетті й Музілів, чимало творів, які ніколи не постануть у всій своїй величі, якщо ми їм у вищезгаданий спосіб не допоможемо.

Але коли мені було дванадцять, я цього не знав. Скрупульозно занурившись у видачу високих повноважень, сам я залишався безіменний у тій мурашиній праці. Я зникав у створеному мною світі, не перебираючи міри, не допускаючи інфляції Паперів, і завдяки такій безмежній скромності примудрився поєднати сакральне й реалістичне. Сакральне, бо ж інстинктивно заповів, що на Початку було Посвідчення. Реалістичне, бо ті мої практики диктував сам Genius Temporis[Genius Temporis (лат.) — Дух Часу]. Хоча подеколи переді мною і майоріло Особисте Посвідчення над Посвідченнями, Найясніший Папір, важкий від воскових печаток-сонць, увесь у гірляндах різнобарвних шнурів, зачатий Summis Auspiciis Хаосу, у якому параграфи й картотеки ще вільно вирують віддалік від Службової Драбини (та, що в іншому в контексті стала Драбиною на Небо). Та я відганяв від себе цю спокусу, ці святокрадські марення, цю жагу пожадливого втручання у Сутність, бо наче відчував марність цього замаху, приреченого на поразку згори. Затятий лише у дріб'язкових деталях, я губив під час служби то стос асигнацій на сто мішків грубого золотого піску, виданих на пред'явника (але виключно на такого, хто zarazом подасть Повноваження П'ятого Ранґу), а то посвідчення Ката II Категорії, зішите срібним дротиком. Я поєднав на своїй стільниці Буття зі Службовим Обов'язком. Сховавшись за муром обкладинки підручника, я підносив мертву від природи й ялову бюрократичну працю до ранґу мистецтва. Я зринув на крилах посвідчень над сірою юдолю і в свободному леті єдиним розчерком пера й доторком коліщатка з будиків викликав із небуття неосяжні світи. А в результаті, у свої неповні тринадцять створив, схрестивши літературу з пластикою

(адже для виготовлення документів необхідні обидві), новий мистецький напрямок — документизм, себто сакрально-бюрократичну творчість із подвійним метафізичним патроном — святим Петром і Поліцаєм в одній особі. Бо ж посвідчення насамперед існує для того, щоб його було кому пред'явити.

Безсумнівно, я не вірив у свою справу, адже я тільки бавився на уроках історії, географії і навіть — о ганьба! — польської... А все ж таки... Я ніколи й нікому не показував ані краєчка жодного з моїх паперів і зайшов у такий стан духу, що якби, припустімо, знайшов на вулиці виписаний на пред'явника дозвіл викопати скарб із-під Піскової гори, то, може, й очманів би з радощів — але не з подиву... Бо — мені дуже важко це висловити — усвідомлюючи, що я не продукую Правдивих паперів, я водночас відчував, що на них все ж таки падає якийсь відблиск Правди, що вони не є цілком і повністю безглуздими, хоча водночас такими і є — але тільки буквально. Адже я розумів, що ніхто не дасть за мої асигнації не тільки скрині з рубінами, але й ламаного гроша. Однак якби я не створював отих брязкітливих цінностей, то створював би якісь інші. Які? Цінності в собі — такі як собори Орвета й Сієни, які атеїст намагається якось применшити, аби можна було з ними змиритися. Він стверджує, що це всього-навсього дуже великі будівлі, пофарбовані навпереміну чорною і білою фарбами, мов смугаста піжама... Звісно, мій собор було незрівнянно легше висміяти чи зруйнувати дощенту. Адже він не був настільки матеріальним, як ті собори — не через нетривкість матеріалу, а єдине тому, що ті просто є, а мій був лише подобою. Або, як сказав би сучасний кібернетик, він був моделлю, відповідною багатозначним реляціям, які можна вирізнити в світі. Та цього я, по правді, не міг ні збагнути, ані зрозуміти. Я шкірою відчував, що кожну з тих речей, які я навіть не годен висловити, вигадав не я, а мій дозрілий інфантізм. Я мовчав, зберігаючи Таємницю. Твори того періоду, на жаль, загубилися, навіть найцінніші. Ну хоча б Декрет у справі гімнастики — із серією відбитих за допомоги двогрошевої монетки рідкісних Малих Печаток, употужнений шматком жовтого шнурка, який я відтяв від черевика під час великої перерви. Або Дозвіл Захопити-У-Полон-Усіх-Кого-Заманеться, надрукований Червоним Шифром, з паролями таємного Ключа III Класу

(про шифри я знав головно завдяки "Пригодам бравого солдата Швейка"). Твори пропали, але шлях лишився — такий багатообіцяючий, такий виразний напрямок.

Оскільки я урухомлював усю мою заплутану канцелярію виключно в гімназії (вдома мені було шкода на це часу — зрештою, мені просто забракло б терпцю сидіти на місці, а в класі я так чи йнак мусив), ця інтенсивна праця не врізала мого домашнього часу. Я тоді дуже багато читав. Пам'ятаю science fiction[science fiction (англ.) — наукова фантастика] "Острів мудрагелів", який став для мене певним одкровенням. Якось я не додумався відтворити цей величезний роман у документах.

Уже, певно, зрозуміло, чому я — хлопець надміру запрацьований, а тому роззявкуватий — виконуючи функції скарбника в шкільному уряді, ніколи не міг підбити баланс каси. Батько щомісяця мусив докладати до неї злотий, а то й два. Я не тринькав громадських сум, просто грошові складки якось перемішалися з мішками золота й паками діамантів, якими я невтомно оперував. А цей безлад призводив до бюджетного дефіциту.

Достоту як вроджений бюрократ, я суворо регламентував службові години, тому вдома навіть не заглядав до посвідчень. Між репетитором, французенкою і вечерею я займався цілком іншою творчістю — робив винаходи. У школі я взагалі про них не згадував, поглинутий канцелярською роботою, натомість удома всі мої думки, наче автоматична стрілка, переводилися у протилежному напрямку. По правді, я не мав із тим ані найменшого клопоту. Важко сказати, яке із занять було для мене важливіше. Я був як чоловік, який має двох жінок одночасно і чудово вміє розділити себе між двома коханками. Як і він, я був щирий і тут, і там, кожній справі віддавався цілком і з легкістю, бо докладно все планував, або радше — все само собою пречудово складалося. Повертаючись із гімназії додому, я знав, куди маю піти, щоби купити дріт, клей, парафін, гвинтики, наждачний папір. А якщо не вистачало дотації від батьків, я стягав необхідну суму або зі щедрого від

природи вуйка, брата матері — теж лікаря, як і батько, або якимсь викомбінував. У вуйка, якого я кликав на ім'я, майже як колегу, траплялися напади щедрот, які не подобалися моїм батькам. Кілька разів він давав мені монети в п'ять злотих із Пілсудським, які я навіть не клав до гаманця-підківки, а про всяк випадок узагалі не випускав зі жмені. Пам'ятаю, як я йшов містом з монетою у спітнілій долоні, відчуваючи себе замаскованим Гарун-аль-Рашидом. Мій погляд, відображаючись у вітринах крамниць, за блискавичні уламки секунди міняв оцю грудку срібла на незліченну кількість виставлених речей. Але охоплений раптовим скупердяйством мільйонера, я жодну з них не обдарував ласкою покупки. Зазвичай я інвестував цей маєток у винаходи, які поглинали будь-яку суму без сліду — і без результату. Як творчий бюрократ я був стриманий, адже пристрасна бюрократія неможлива. Натомість техніка палала в мені гарячим яскравим полум'ям. Я складав їй криваві жертви у вигляді вічно заюшених, позаклеюваних пластирем пальців — мужній у поразках, часто зі зламаним серцем і нігтями, але все ж таки в пошуку, із новими замислами й новими сподіваннями. Я довго будував електродвигун, зовні подібний до старої парової машини Ватта з балансиrom. Замість циліндра з поршнем він мав електричну котушку, магнітне поле якої всотувало всередину залізний стрижень. Спеціальний переривач у її обмотці посилював імпульси струму. Був це, як потім виявилось, вторинний винахід, бо подібні двигуни вже існували, а радше, вже перестали існувати, як непрактичні, непродуктивні й дуже повільні. Але це, вочевидь, не мало значення. Пам'ятаю, що тоді я вперше виявив надзвичайно стійку затиїсть і переконструював цей апарат десятки разів, поки зрештою він запрацював. Він працював — незграбний, скручений з уламків бляхи, вижебраної у бляхаря, який тримав маленьку робітню в нашій кам'яниці, серед плутанини дротів, олійних плям, спалених батарейок, мотлоху, молотків і обценьок (на яких заледь висохла кров замордованих забавок). А я сидів і милувався його скреготливими, повільними, не дуже регулярними обертами, коливанням важеля, дрібними іскорками з переривача — брудний, змучений і тріумфуючий. Якщо я згодом і демонстрував свого двигуна домашнім, то робив те, що зробив би на моєму місці кожен хлопець. Але найважливішою була мить, коли це сталося, коли творчий акт

завершився і я вже не мав нічого до роботи. Двигун працював, затиноючись, бо, схоже, його години були полічені, а я тільки дивився. Це була, якщо не помиляюся, виняткова сатисфакція, яка не вимагала жодних похвал, навіть жодних свідків. Мені ніхто не був потрібний, оскільки це сталося. Ватт зі Стефенсоном не могли пережити інтенсивніших вражень. Мені, ясна річ, цього досягнення вистачило ненадовго. Я прагнув нових. Я дуже довго й терпляче займався електролізом води, додаючи до неї розмаїті субстанції. Я, звісно, не сподівався, що на електродах колись виявиться золото, адже чудово знав, що цього не буде ніколи. Але мені розходилося не в золоті. Ішлося про створення взагалі неіснуючої субстанції. Я здряпував з електродів брунатні, руді та сірі порошки й старанно ховав у коробочки. Урешті пересвідчився, що моїх знань недостатньо. Я став систематично будувати електричні прилади, керуючись грубою німецькою книжкою, надрукованою готичним шрифтом — "Elektrotechnisches Experimentierbuch" ["Elektrotechnisches Experimentierbuch" (нім.) — "Посібник з електротехнічних експериментів"]. Хоча я вже два роки вивчав німецьку в гімназії, але читати не вмів, тобто не годен був зрозуміти жодного речення. Тоді я став розшифровувати німецький текст за допомогою словника, достоту як Шампольйон єгипетські ієрогліфи. Це була сізіфова праця. У будь-якому випадку, вона дала результати, оскільки я простудіював-таки цю книжку від дошки до дошки й збудував машину Вімсгурста та індуктор Ругмкорфа. Адже з незбагненої причини я обожнював потужні електричні конструкції. Від природи роззявкуватий, страшенно нетерплячий, недбалий, я, як то не дивно, виявився здатним на самозречення, на подальші вперті спроби, коли десятки їх не давали жодного результату. Я двічі починав багатомісячну криваву працю (криваву буквально, бо — незграбний маніпулятор — я мав скалічені, замотані брудними бинтами кісточки на пальцях), аж поки намотав на виліплені вручну маленькі паперові котушки кілька кілометрів обмотки, кожен шар якої заливав парафіном і перекладав воскованим папером. Ще гірше було з електростатичною машиною, бо я не міг дістати потрібного матеріалу для її диска. Спершу спробував використати для цього старі односторонні грамофонні платівки з кінематографу, які мали бодай 60 сантиметрів у діаметрі, та

вони не підійшли. Зрештою, я видобув пластини з дуже старої і вже зламаної машини Вімсгурста й витяв із них лобзиком менші кружальця, обтинаючи позеленілі від старости ебонітові краї. Я точив їх на електричному моторчику в хмарах смердючого диму й чорної куряви, яка набивалася у волосся, в очі, між зуби, під нігті. Але машина таки була збудована. Цікаво, що в той же час я мав проблеми на уроках ручної праці, оскільки все, що я там робив, виходило кривувате, хитке й недбало викінчене, і мені постійно загрожувала погана оцінка.

Відтак я ще збудував трансформатор Тесли та впивався неземним паланням у полі високої напруги вакуумних рурок Ґайслера. У ті часи місцем паломництва для мене стала маленька крамничка з науковими посібниками в пасажі Гавсмана[пасаж Гавсмана — нині — проїзд Крива Липа]. Пам'ятаю, що невелика, але куди досконаліша за мою машина Вімсгурста коштувала там 90 злотих — це була ціна вбрання. Згодом, на першому курсі, перші гроші, які я в житті отримав — стипендію Медичного інституту (це було 1940 року), я повністю витратив на рурки Ґайслера. Моя машина Вімсгурста працювала ще й тоді. Вона пропала допіру 1941 року, після вибуху війни.

Я займався також і теорією. Себто мав стос зошитів, до яких записував винаходи з "технічними кресленнями". Деякі пам'ятаю і досі. Був там пристрій для розтинання зернят вареної кукурудзи, аби під час їжі луски лишалися на качані. Був і літак у формі велетенського параболоїда, який мав літати понад хмарами — скупчені ввігнутим параболоїдним дзеркалом промені сонця перетворювали воду в резервуарах на пару й запускали в рух турбіни пропелерів. Пам'ятаю ровер без педалей, на якому слід було їздити "галопом" — як на коні. Сідло ходило за принципом поршня в порожній рурці, а зрушений нею передаточний ремінь мав обертатися довкола зубчатки. Джерелом енергії була вага наїздника, який мав підійматися і присідати в сідлі, як у стременах. В іншому ровері був привід на переднє колесо, бо кермо коливалося, наче маятник, прикріплене важелями з ексцентриком, як у локомотиві. Було там авто, у якому роль свічок запалювання виконували... кремінці від запальничок. Була й електромагнітна гармата.

Я навіть збудував маленьку модель, а потім виявилось, що її задовго до мене вже хтось винайшов. А ще весло з лопастью у формі парасольки, яка самотужки відкривалася і закривалася під дією опору води. Найбільшим моїм винаходом був, без сумніву, передаточний механізм, винахід так само вторинний, як і чимало інших, оскільки я навіть не знав його назви. Але ця конструкція була принаймні реальна, нею послуговуються й досі. Не обійшлося, ясна річ, без різноманітних моделей *perpetuum mobile* [*perpetuum mobile* (лат.) — вічний двигун], яких я понавигадував без ліку. У мене були зошити, присвячені виключно автомобільним конструкціям. Одна з них, наприклад, мала чотири трьохциліндрові двигуни, на взірець авіаційних, які знаходились в колесах. Варіант цієї ідеї був використаний насправді, тільки замість двигунів внутрішнього згоряння в колеса були вмонтовані електромотори. Пам'ятаю ще якісь двопоршневі двигуни й навіть щось на кшталт ракети, якою мав керувати ритмічний вибух газів у камері внутрішнього згоряння. Я відразу згадав цей свій винахід, прочитавши в 1944 чи 1945 році про механізм німецької самохідної машини "V-1". Це, звісно, не означає, що я винайшов "V-1" раніше за німців, просто сам принцип функціонування був дещо схожий.

Попри те, я проектував різні військові машини — одномісний танк, схожий на пласку сталеву труну на гусеницях, із кулеметом і мотоциклетним двигуном; танк-снаряд; танки, які рухалися на основі ґвинта, а не завдяки гусеницям (тепер уже існують такі трактори); літаки, які могли прямовисно злітати завдяки пересуванню двигунів. Ці та безліч інших, великих і малих машин і приладів заповнювали мої великі чорні зошити, а також менші, оклеєні "мармуровим" папером. Я незлецьки малював, але, звісно, подавав фантастичні розрахунки, у яких фігурували вигадані цифри та інші складні технічні деталі.

Заразом зростала моя бібліотека, щодалі більше збагачуючись науково-популярними книжками — усілякими "Дивами природи" й "Таємницями Всесвіту". Отож, паралельно заповнювалися інші зошити, у яких я проектував уже не машини, а тварин. Виконуючи *per pro*сига роль заступника еволюції, її головного конструктора, я вигадував різних жахливих хижаків, які походили від знайомих мені бронтозаврів і

диплодоків — із роговими щитками, пилоподібними зубами, рогами. Я тривалий час намагався винайти звіра з колесами замість лап, причім був настільки сумлінний, що навіть заходився креслити його скелет — щоби уявити, як виглядатимуть запозичені з паротяга деталі в кістках і жилах.

Розводячись так широко про свої конструкторські вправління в молодшій гімназії, представляючи відкриття віддавна відкритих америк, підкреслюючи зусилля, яких вимагали ці важкі роботи, я не забув про те, що все це було тільки забавою. Об'єкти для творчості я вибирав сам, незрідка вдаючись до занадто оптимістичних замірів. Приміром, я зазнав поразки, коли хотів повторити Едісона та змайструвати фонограф. Хоча я й випробував різні голки, мембрани, качалки для тіста, віск, парафін, станіоль; хоча я до хрипу верещав в рупори моїх фонографів, жоден із них так і не увічнив моїх зусиль бодай єдиним слабеньким звуком записаного голосу. Але повторюю, це була забава. Я знав про це і навіть погоджуюся у цьому зі собою, дванадцятилітнім, хіба з деякими застереженнями. Епоха винищування предметів, які потрапляли мені до рук, не перейшла в наступну, конструктивну фазу миттєво й несподівано. Між ними був перехідний період, який — як феномен — цікавіший від них обидвох. Це був період удаваних робіт. Так-от, до того, як взятися до великих технічних чинів, я довго будував приймальні й передавальні радіостанції, які не могли, та й не повинні були працювати. Я монтував їх на дощечках, у блашаних коробках від чаю, збирав зі старих шпульок від ниток, спалених ламп і конденсаторів, з грубого мідного дроту, оздоблював незліченною кількістю поважного вигляду ручок та індикаторів. Деколи ці копії мені недостатньо імпонували. Тоді, в інстинктивній потребі підкреслити їхню вагомість, я майстерно прилаштовував серед отого розгاردіяшу то якусь лиску бляшку, а то якусь спеціально викручену пружину з будиків. Я насичував свою конструкцію, аж доки здоровий глузд не підказував, що вже досить, що вигляд цієї псевдоапаратури відповідає моїм вимогам. Іще раз повторюю: я бавився. Утім, навдивовижу схожі конструкції можна сьогодні побачити на виставках пластики. Чи я був провісником і в тій царині? Думка надто вже спокуслива, тим паче, що я пам'ятаю свою недавню пригоду на виставці абстрактної скульптури. У центрі експозиції громадилися

неоковирні й покручено-дірчасті антиторси й антиакти, на стінах висіли різні за форматом і технікою колажі (чому їх не можна називати просто склеянками?). Я проходив повз натягнуті на мольберти абсолютно чисті полотна, лише підперті в кількох місцях зісподу кілочками — так, щоби площа картини геометрично заламувалася. Я минав оправлені в рами сіро-буро-зеленаві полотняні композиції, у яких допитливе око тільки впритул могло розгадати генеалогію творива — ідентифікувати якісь уривки сітки, застигли під шаром мастики чи клею, металеві стружки, пружинні бляшки. Раптом я зупинився перед черговим експонатом. Він був цілком стриманий, наче автор вчасно схаменувся і приборкав свої початкові заміри. Цей твір являв собою прямокутний бляшаний лист. Приблизно у двох п'ятих від нижнього краю його перекреслював за принципом золотого перетину недбало почеплений брусок — щось на зразок струбцини. А вище від цієї головної лінії простягалася порожня площа старезної бляхи з трьома майже симетричними отворами. Ці наскрізні отвори зяяли в порожнечі, облямовані чимось на кшталт темно-сірого ореолу. Достоту осліплі зірки, дірки від вибитих сонць! Я ще розмірковував над технікою, до якої вдався художник, аби так природньо опилити отвори блідою облямівкою, що світлішала по краях. Я чудувався майстерності, з якою він вижарив цілу бляху так, що місцями вона була завуджена, а місцями шорстко пожмакана від вогню. Я заходився шукати табличку з назвою твору та іменем автора, але її не було. Аж раптом, відчайдушно закліпавши, я збагнув, що сталося непорозуміння. Виставка містилася у великій і гарній склепінчастій пивниці. Експонати висіли на її нетинькованих стінах і як завжди в такому місці, у нішах між цеглинами де-не-де виступали дверцята коминів. Я стояв власне перед такою заслонкою, заіржавілою і закритою вивихнутою засувкою. Естетична заграва, яка була від тих дверцят в мої спраглі очі, умить змерхла, згасаючи. Демасковані, вони раптом поскромнішали й стали банальною коминою бляхою. Я ж, добряче сконфужений, досить швидко віддалився від того місця, аби вже перед справжніми експонатами повернутися в належний стан — себто налаштувати дух на вимоги, які ставить перед ним абстрактне мистецтво.

Розважаючи над цією пригодою, я дійшов висновку, що в ній не було нічого ганебного. Якщо хтось і мусив нести відповідальність за цю помилку, то аж ніяк не я. На подібних виставках трапляються й не такі речі. Пригадую, в яку халепу вскочив один знавець, справжній поціновувач, хоча, за власним зізнанням, трохи короткозорий. Це трапилося на іншій виставці, серед розмаїтих сірих кам'яних, а також гіпсово-білих брил і куль. Зненацька цей пан енергійно попрошкував до одного постаменту біля входу. Його привабила оригінальна за кольором і формою невеличка оборотова брила з ритмічним плетінням на поверхні. Напівдорозі він завмер, здригнувся і тихенько повернув назад. Брила виявилася звичайною халою, питльованим пекарським виробом. Дама, що виконувала обов'язки касирки, поклала її на перше-ліпше місце й пішла по чай. Що ж таке відбувається з мистецтвом, що воно припускає можливість отаких достоту комедійних вистав? Невже актуальні модні витвори могли б робити коминярі, пекарі, а також діти, що бавляться? Усе не так просто. Давній мистець створював суспільно корисні предмети. Це були знаряддя для послуг, нехай і своєрідних: таких, що допомагали мертвим відбутися до вічності, закляттям — справдитися, молитвам — чинитися з приписаною літургією повнотою, неплодній жінці — зачати, героєві — одержати сакральну винагороду. Естетичність тих знарядь була їхньою складовою, вона стимулювала дію, підсилювала її, але ніколи не була домінантною, неужитковою. Адже мистець мав чітке місце у споруді релігійної чи державної метафізики. Він був інженером-виконавцем теми, але не її автором. Адже авторство приписувалося Одкровенню, Абсолюту, Трансценденту. Звідси бар'єри суворих обмежень, про які ми вже стільки говорили. Звідси також — тавтологічність тогочасного мистецтва, яке не говорить нічого нового, а напам'ять повторює добре відомі смисли: Розп'яття, Пророцтво, Вознесіння, акт запліднення в Пріаповій символіці, двобій Аримана з Ормуздом. Свою самотність, свій неповторний геній мистець, так би мовити, замикав усередині полотен, скульптур і віттарів. І чим потужніший був його талант, тим у більшому ступені його самотність могла, попри невільне підпорядкування літургії, унаочнити свою присутність у вузькому полі дозволеного, себто не канонізованого повністю. І то в незліченні способи. Він міг трохи й відсунути закам'янілі

догми, роздерти їх, надати їм більш чи менш алюзійного резонансу з тогочасними реаліями. Він міг навпаки сховатися у творі за допомогою системи дисонансів, ледь відчутних, а проте наявних розладів, інтерпретуючи які, ми сьогодні можемо й помилятися. Оскільки те, що видається нам наївним, навіть комічним у якихось ранньоготичних статуях святих, не справляло такого враження на сучасників. Щоправда, я охоче побачив би міну котрогось із мистців, коли він сам на сам знайомиться зі створеним образом. Ця контрабанда особистісного до сфери метафізичної догматики видається мені захоплюючою справою. Я навіть у багатьох шедеврах відчував оцю активну присутність мистця як своєрідну дволикість, як, може, підсвідоме мікроскопічне блюзнірство, отруйна дрібка якого, як це не парадоксально, підсилює офіційну священну тематику твору. Але про це краще мовчати, принаймні тут. Епоха минула, піраміда метафізичної неволі завалилася під ударами технічного прогресу і мистець виявився приголомшливо вільним. Замість тематики десяти заповідей — безконечність світу, замість одкровення — пошук, замість наказу — вибір. Постають еволюційні напрямки — акт буквальний, акт, грубо витесаний, кам'яні узагальнення тіла, геометричні натяки на тіло — фрагмент, цурпалок, руїна торсу чи голови. І нарешті хтось помічає над висохлим руслом ріки якусь брилу серед розсипу ріні і тягне все це на виставку... Обробка не є доконечною, наскільки вистачить селекції. Таким чином, мистець деколи й несамохіть обертається від долі як Всевидючого Провидіння, до долі як статистичної теорії, сліпого вирування сил, які обточують брили в річковій бистрині. Від Свідомої Творчості — до творчої знахідки, від Доконечности — до Випадковости.

Не тільки художник потерпає від надміру свободи. Реципієнти не в кращій ситуації. І точиться своєрідна гра мистецьких пропозицій та їхньої апробації чи несприйняття. Над світовою шахівницею таких ігрищ ширяє гірко покривджений демон всезагальної непевности, якого лякають екзорцизми поціновувачів і фахівців. Визначний художник виставляє шість абсолютно чорних полотен. Що це — дурний жарт, виклик чи припустима концепція? Холодильник без дверей, на велосипедних колесах, пофарбований у смуги — хіба так можна? Крісло, пробите

трьома ножами — і так теж можна? Але що означають такі питання? Оскільки це виставляється, значить є глядачі, покупці й критики-апологети. За якийсь час ці твори увійдуть до підручників історії мистецтва як уже завершений, незворотній період. Непевність триває тому, що творам не дають назви, а оздоблюють кожен хвірткою інтерпретаційних маніпуляцій: нам говорять, що це пошук, нові спроби, експерименти. Майбутній історик мистецтва XX століття зможе невтішно констатувати, що цей, уже архаїчний для нього період не виплодив практично жодних творів, а тільки їх пропозицію.

Тим часом художник, оточений виключно ужитковими предметами, перетворює їх на поле експлуатації. Усе для чогось призначене — для слухання передач, для гоління, для пересування з місця на місце, для мелення муки чи випікання хліба. Можна прикотити камінь з млина на виставку, однак мізерність особистого внеску в цей творчий акт гнітюче очевидна. Адже слід щось зробити з предметом, позбавити його функції, аби після певних зусиль залишився чистий вираз, гола естетичність. Останнім часом з'явилися оті "машини для нічого". Я теж такі будував. Не як провісник, а як дитина. Тож сучасний мистець намагається стати дитиною в серці цивілізації, відшукати в дитині рятівні обмеження. Адже тільки дитина не відає сумніву, нічого не знає про повинь тенденцій, і тільки її забави ще заслуговують на повагу. Та чи знайдуть вони, чого шукають у безодні надмірної свободи? Мистець прагне повернутися до першопочатку, туди, де праця була водночас і забавою, і творчим актом, де безцільний і самодостатній чин був водночас і винагородою. Саме в такому стані я взявся майструвати свої псевдоапарати. Я будував їх, бо вони були мені потрібні, а потрібні вони були мені для того, щоб я їх будував. Це було щільно замкнуте коло, найдосконаліше з можливих; замкнуте коло віри, яка глаголить, що є Абсолютом. Але це п'янке *circulus vitiosus* [*circulus vitiosus* (лат.) — порочне коло] було природнім, оскільки мені було дванадцять. Я робив усе, що вмів, не переслідуючи жодних реальних цілей, а лише свою власну. Адже моя дванадцятилітня стеля мене не обмежувала, навіть навпаки, вона була моєю найвищою свободою, моєю гімназійною кульмінацією. Якщо вона була занизька, замкнута, то тільки природою, і тільки через мій вік. На відміну від

мистця, я не намагався стати дитиною, бо ким інакшим я міг бути? Нещасний художник, шукаючи кордонів у дитині, не перебуває в ній. Щоправда, саме ця спокійна безжальність віри вирвала людині з вуст слова: *credo, quia absurdum est* [*credo, quia absurdum est* (лат.) — вірю, бо абсурдно]. І справді, чи є щось абсурдніше всередині цивілізації, яка становить піраміду машин, що служать людині, ніж машина, що не служить ні людині, ані комусь іншому? Результати, однак, співпадають тільки в абсурдності, оскільки шляхи до них були різні. Прикро, коли булку, річковий камінь і пічні дверцята можна сплутати з мистецьким твором. Прикро, коли збільшену мікрофотографію відшліфованого кристала або забарвлений препарат м'язової тканини, або опилени іонами срібла колонію вірусів в електронному мікроскопі можна виставити серед ташистських та абстракціоністських картин, на рівних із ними правах. Це, звісно, не означає, що мені не подобаються абстрактні малярські композиції. Навпаки, серед них трапляються чудові, але ще кращі можна віднайти серед лабораторних препаратів або на зчорнілих пластах кори в лісі, яку погаптувала живим білуватим візерунком якась цвіль. Біда сучасного мистецтва не в тому, що воно надумане, зовсім навпаки — мертва й жива природа роїться подібними "абстрактними композиціями". Це відомо мікробіологу, геологу, математику. Чимало шедеврів можна знайти у псевдоморфозах старих діабазів, у мікроструктурі амеб, у прожилках листя, у хмарах, у формаціях скель — жертв вивітрювання. Майстрами й провісниками в цій царині є два великі скульптори-нищівники й водночас конструктори — Ентропія й Ентальпія. А той, хто не хоче з ними змагатися (зрештою, мало хто розуміє, що приречений на поразку), шукає порятунку в поверненні до солодкої печерної дикости, ховається в дитині, у примітиві. Але даремно, бо й неандерталець, і дитина робили це раніше й автентичніше.

Та яке ж я маю право про все це говорити? Одразу відповім — жодного. Можна зі мною не погоджуватися, тим паче, що я не можу запропонувати жодної нової неволі, жодного рятівного замкнутого кола. Водночас доводиться, на жаль, визнати, що таким визначним провісником був не тільки я, але й мої товариші, навіть у початковій школі. Скаламутивши патином калюжу з краплею розлитого гасу, вони

створювали миттєві й прекрасні колористичні композиції. Ми були великі, хоча й зашмаркані, примітивісти, а мої псевдорадіо та різні "мобілі" були тим, чим для сюрреалістів є Босх. А які композиції виходили в нас іще раніше, з манної каші, перемішаної на тарілці зі шпинатом! Зрештою, якщо часи повернуть навспак і наймоднішим напрямком виявиться турпізм[турпізм — течія у польському мистецтві 60-70-х роках XX століття, яка декларував песимістичну, макабричну візію світу], дозволю собі нагадати — цього разу з пихою — про свою засюсяну музичну скриньку. Хіба не був це шедевр, створений шляхом заповнення годинникового механізму низькою субстанцією тілесного походження? Хіба він не був результатом сутички ньютонівської думки (де годинниковий принцип руху небес є першоідеєю) з елементом анімального розкладу, словом — хіба схрещення Ідеї з Екскрементом не є правдивим феноменом у провісництві, а радше, у пророцтві, яке провіщає катастрофічний нігілізм? Я відкинув детерміністську доконечність мертвої мелодики ще в чотири роки. Цим актом достоту екзистенціалістського вибору, відкрито змагаючи за тваринну розкутість, я вже тільки самим розщібанням штанців дав ляпаса тисячоліттям мурашиних цивілізацій. Поза тим, слід звернути увагу й на досконалу неужитковість, себто чисту некорисливість цієї спонтанної креації...

Але так можна розводитися без кінця. Не все тут є кпином, бо тоді все виявилося б умовністю: і мова, й абетка, і синтаксичні та граматичні правила. Якщо поширити поле дозволеного, аби дійти якоїсь згоди, якоїсь принаймні тимчасової акцептації значень, приписаних довільному об'єкту, тоді абсолютно все можна виразити довільним знаком, символом, предметом, образом. Тоді можна виставляти в салонах відтяти пальці, крісла, які замість спинки мають грудну клітку й хребет, або ж скелетовані ноги замість дерев'яних ніжок. Збільшена усталена цибулина — на думку спадає звернутися до епістеміологічної симптоматики космічної матерії, себто до її багаторівневості й бесконечности пізнання, яке є обдиранням подальшого лушпиння. Адже суспільна непохитність стосовно істин Одкровення зникла ще давніше. І тепер уже кожне сміттєзвалище здатне — у відповідному освітленні й оправі — промовисто виразити якусь темну, може, навіть ворожу цивілізації сутність. Бо

постало затемнення, затуманювання, інформаційна неясність, серед якої ще блимають де-не-де самотнім мутним блиском сили поодинокі твори. Але решта простору будить ірраціональну тугу за визволенням від надто довільної свободи — що аж ніяк не стосується нашої теми, бо ж ми говоримо не про справи дорослих, а про дитину. Тож повернімося до неї, якомога категоричніше непогоджені.

VII

Мені вже небагато залишилося описати, а цілі юрми ще не згаданих предметів домашнього вжитку та вулиць, якими я ходив, настирливо вимагають бодай одноразової згадки. Що ж такого чаруючого є в речах і в каменях, які оточували мене в дитинстві, що вони набувають достоту магічних властивостей, якоїсь незбагненої одностайності? Звідки ця категорична жага, щоб я засвідчив їхнє існування, обірване в хаосі війни й на смітниках? Лише за кілька років після описаних тут пасторальних часів іноді доводилося заздрити тривкості мертвих речей. З дня на день від них забирали людей і вони ставали посміховиськом. Жахливим було те несподіване сирітство, неужитковість покинутих крісел, ціпків, дрібничок. По правді, виглядало на те, що предмети змагаються з живими, що вони стійкіші від них, менш залежні від катастроф часу. Немов лише позбувшись власників, вони набирали сили й значення — досить пригадати візки й мидниці на барикадах, окуляри, через які не було кому дивитися, стоси листів, по яких ходили ногами. Та хоча вони й набували у воєнному краєвиді сили моторошних знаків, я ніколи їх не засуджував. Я вірив у їхню безневинність. У мені лишилася неторкнута вогнем і часом безглузда прихильність до старої фаянсової сови з батькової бібліотеки; до лева й тигра, отих важких і гарних звірів із темної бронзи; до шахів із королями та пішаками з татарськими рисами, яких вирізьбив батькові сусіда в російському полоні в 1915 році. А ще до обох годинників-псів із маминого креденса, які показували час обертами витріщених очей. Пам'ятаю, що в банальній і дуже міщанській спальні батьків ув одній із шибок квартирки з'яв круглий отвір, від якого розбігалися тріщини аж до рами. Мені розповідали, що туди влучила куля під час боїв 1918 року[бої 1918 року — йдеться про українсько-польську

заворушку в листопаді 1918 року]. Тож я, спритне хлопчисько, намагався вирахувати її заблукану траєкторію, але стеля була гладка і непошкоджена. Слід від кулі затинькували. Так мені казали — але я чи то не міг повірити, чи то не хотів. Досить було й того, що в такому спокійному, такому звичайному помешканні, сповненому ситого міщанського достатку, мій погляд не раз обертався до цієї малої шибки майже під самою стелею, яка не знати чим притягала око. Отвір був невеличкий. Вочевидь, поміняти шибку з якоїсь причини не виплачувалось, і вона лишалася такою упродовж усього міжвоєнного періоду. Чи вона бентежила мене, як слід ноги на березі безлюдного острова бентежив Робінзона? Ні, я не вважав її за свідка жахливих подій, бо взагалі не міг їх собі уявити — це просто не узгоджувалося з оснулою гармонією меблів. Цей слід був чимось приголомшливим, як несподівано побачена деталь із нереальності, що проймала спокійним натиском своєї матеріальної, себто безперечної екзистенції. Як же це так — невже це й справді могло бути? Невже хтось і справді міг стріляти по вікнах? До помешкань? І це було лише за три роки до мого народження?

Аби не припуститися перебільшення, я мушу дещо спростувати. Пробита кулею шибка завше мене чудувала, може, навіть і дратувала, як несподіваний розлад, але не більше. Вона спантеличувала мене не більше, ніж краплинки живиці, які просотувалися з лутки цього ж вікна. Я полюбляв поволі збирати на палець кожну краплинку. Виплакана деревом крізь лак упродовж багатьох днів, живиця вже трохи підсихала згори, а всередині була запахуща, смолиста й липка. Наче дерево все пручалося своїй долі, наче все його незриме нутро й досі перебувало в лісі, вперто тягнулося до нього всупереч очевидності рубанка, цвяхів, лаку і двох дужок, якими було припасоване до рами вузьке полотнище штори. Стільки всього, щоби розв'язати проблему простріленої шибки у властивих вимірах.

Що ж породило той зв'язок між дитиною, яка ходила весь час тими самими вулицями, та хідниками й мурами тих вулиць? Може, їхня краса? Та ні, я ж бо її не помічав. Я ж бо не знав, що місто може бути іншим — похилим, без кам'яних брижів кам'яниць. Я не знав, що перспективи

вулиць можуть не злітати до обрію, як вулиці Коперника чи Сикстинська[Сикстинська — нині — вул. Дорошенка], що трамваї не мусять щодуху нестися вниз і натужливо спинатися вгору. Я не помічав ні готики костелу Ельжбети, ані східної екзотики вірменської церкви. Якщо я й підносив голову, то задля того, щоб побачити, як крутиться бляшаний півник на димарі. Я не певен, що спрямувавши пам'ять навспак крізь потік часу, зможу повернути невинність таким назвам, як Янів, Знесіння, Пасіки, Лонцького[Лонцького — нині вул. Брюллова], яким сорок перший і сорок другий роки надали зловісного значення[Янів, Пасіки, Знесіння, Лонцького — місця концтаборів і масових страт за німецької окупації 1941-44 років]. Тоді якогось дня цілковито обезлюдніли й вимерли всі вулиці від Берштайна аж до дільниць поза театром, у напрямку Соняшної[Соняшна — нині — вул. Куліша] й далі. Залишилися самі будинки з розхитаними вітром прочиненими вікнами, з раптовою пусткою стін, подвір'їв і ганків. А ще за якийсь час піднялася, а потім зникла дерев'яна огорожа ґетто. Я бачив здалека його приміську розкидану забудову, а згодом — тільки заросле травною румовище. Але в тридцяті роки ніхто не міг про таке й подумати. Звісно, і тоді траплялися різні оказії. Я, скулившись за кам'яною балюстрадою балкона, спостерігав сутичку кінної поліції з натовпом маніфестантів. Це було під час похорону Козака. Серед брязкоту бляшаних жалюзі, якими купці намагалися врятувати вітрини своїх крамниць, я бачив, як падає стягнутий з коня поліцай у лискучому шоломі. Але все це нагадувало раптову бурю. Це минуло, і ледь двірники позамітали потрощене скло з хідників, як знову повернувся спокій. Вдячні пацієнтки-монахині приносили батькові зі свого саду величезні оберемки щепленого бузку, які клали під струмінь води в ванні. Усі слухали балачки Штепця і Тонця по "Веселій Львівській хвилі"["Весела Львівська хвиля" — львівська радіостанція з 30-х років, родзинкою якої була парочка славетних коміків — Штепцьо й Тонцьо] чи пересновані гмиканням смішні монологи пана Стронця. А я заявляв батькам, що не піду до гімназії, бо там треба носити бріджі, яких я носити не можу, бо вони гризуть мені під коліном. Як тепер відомо, ми були, мов мурахи. Ми жваво й енергійно кублилися в мурашнику, над яким уже здійснювалася підосва чобота. Декому здавалося, що він бачить його лиховісну тінь, але всі, тож і він теж, до

останньої миті ревно й заповзято крутилися в колі буденних справ — аби забезпечити, залагодити, приборкати своє майбутнє. І дорослі, і діти — ми всі зрівнялися в цьому блаженному невіданні, без якого неможливо жити.

Однак ми готувалися. Ми не щодня ходили до гімназії у мундирах — раз на тиждень були заняття з ВП, військової підготовки. Їх слід було відвідувати у належному однострої, який складався із зеленої полотняної блюзи, що вдягалася через голову, як звичайна російська "гімнастюрка". Хто міг, прикручував собі на груди розмаїті значки, гарцерські та стрілецькі відзнаки. Щодо мене, то я, вистрілявши купу набоїв на стрільбищі під Високим Замком, здобувся перед випуском на золоту стрілецьку відзнаку, хоча й недовго нею пишався.

Блюзу належало добре розпрасовувати спереду і підперезувати широким ремнем. Дехто з нас мав прекрасні ремені з подвійними бляхами й численними дірочками. Я теж дістав собі такого, і то навіть із підкладкою з тоненького фетру й латунними скобами для навскісного офіцерського паска, на який я, звісна річ, не мав права. Але ця блюза вимагала стрункої постави, такої, як у Л., якого можна було обхопити в талії розкритими долонями. Вона не передбачала наявності відстовбурченого задка, бо інакше всі старанно розпрасовані фалди стирчали ззаду, як великий хвіст, а мундир одразу перетворювався на якусь спідницю. Я досить сильно тим переймався.

Комендантом загону був професор Стажевський, історик, офіцер резерву, який приглядав за нами зверхньо та здалеку. Крім нього, з нами займалися кілька фахових підофіцерів, які приходили з міста і деколи приносили різні таємничі пакетики з оповитими військовою таємницею предметами. Наприклад, із маленькими флакончиками, з-під корка яких ледь просотувався слабенький запах отруйних газів, безпечно замкнутих у цьому аптечному упакуванні. Нам давали нюхати фосген, ціанід бромбензолу, хлорацетофенол та інші невидимі отрути з грізними назвами. Одержували ми на тих заняттях і протигazi. Пам'ятаю їх

неприємний гумово-брезентовий запах і присмак. Дихати в них було важко, бігати — практично неможливо, але все ж таки це була розвага.

Якось на стадіоні запалили димові шашки й сержант кинув сльозогінну гранату. Зненацька ядучу хмару знесло на шкільного сторожа, який випірнув із неї, заливаючись слізьми. Підофіцери мали з нами чимало клопоту. Ми нишком над ними підсміювалися, зрештою, добродушно, усіляко перекирвуючи їхню поведінку. Капрал Синюшний насправді мав інше прізвище. Ми охрестили його так після одного заняття, на якому він драматично представляв людину, яка наковталася фосгену, і робився "синюшний" на обличчі.

У мікроскопічному гімназійному арсеналі ми мали й власні карабіни — переважно "лебеді", якщо не помиляюся, з 1889 року. Це була архаїчна, хоча й багатострільна зброя, довжелезна й важка. Набої один за другим вкладалися у канал, видовбаний у ложі під люфою. Нас змушували незліченну кількість разів складати й розкладати замки. Було також чимало муштри, занять, на яких ми вивчали різновиди зброї. А вряди-годи, хоча й дуже рідко, нам дозволяли постріляти холостими набоями. Це відбувалося, звичайно, за містом, десь на Кайзервальді, куди нас приводили вишикуваною колоною.

Дула наших карабінів були виразно розкалібровані. Ця зброя не мала бойового значення — із таким ж успіхом можна було вчитися на цурпалках, витесаних у формі карабінів. Але сумніви в якості карабінів могли бути витлумачені як державна зрада. Коли надворі стояла кепська погода, ми проводили дві години в класі, за чищенням зброї. Це було справжнє мистецтво — трохи данаїдове, трохи сизифове — із застосуванням великої кількості паклі та масного тавоту. Існували й способи перевірки сумлінності нашої роботи: сержант старанно длубався тоненькою скіпкою, виструганою із сірника, довкола гвинтів колби, між дерев'яним ложем і люфою. Зрештою, завжди можна було знайти якусь мікроскопічну шпарку, яка забруднювала кінчик скіпки, і все доводилося починати знову. Але це не дуже нас злостило. Ми

начебто розуміли, що такими є правила цієї гри й що саме на цьому тримається військо.

У другому класі ліцею ми вже ходили на полігон, де стріляли не з "лебелів", а зі справжніх карабінів. Там панувала фронтowa атмосфера. До тих стрільб нас готували страшенно довго. Карабінів Мавзера, які були на озброєнні в армії, нам забороняли торкатися майже до останньої миті. А по одному-єдиному бойовому набою видавали вже на бетонних позиціях. І то з такою бухгалтерською обачністю, немов карабін був зброєю гігантського значення і мав вогневу міць, якій ніщо не може протистояти. Наче він був унікальною і претензійною військовою технікою, якою могла похвалитися не кожна армія світу. Ні, я не хочу сказати, що нам щось таке втовкмачували — просто все це довге священнодійство справляло таке враження.

Але, правду кажучи, цьому сприяла сама атмосфера полігону: оті бетонні позиції, потужні "копняки", якими частували карабіни, варто було погано притиснути кольбу до плеча. Жалюгідний спортивний карабін КБ калібру 0,22, з якого ми часом стріляли в гімназії, навіть не надавався до порівняння! Навіть "репетір" Юлька Д. перестав мені імпонувати.

Цікаво, що цілі, для яких був призначений карабін, по суті до нас (принаймні до мене, але, певно, й до інших) не доходили. Хоча мішенями на полігоні були вже не безневинні спортивні "олімпійки" з чорним колом посередині, а досить виразні блідо-зелені людські силуети з касками на голові й білими плямами облич. Утім, це все одно була цілком умовна ціль. Ішлося про те, щоби влучити, а не про те, щоб убити — про вбивство мова не заходила.

Не йшлося про це навіть під час занять із рукопашного бою багнетами, яких я не любив. Зброю зображали довжелезні тички, грубо витесані в формі карабінів, із гострими кінцями, обмотаними паклею й обв'язані шматтям, які стирчали, мов твердуваті ганчір'яні п'ястуки. Вихідна позиція була дуже незграбна — на широко розставлених, дуже низько зігнутих у колінах ногах. Ми билися між собою, розділившись на

пари, а часом і з сержантом — великим майстром з фехтування на багнетах. Або штрикали величезних ганчір'яних ляльок, дещо схожих на збільшені кравецькі манекени. Сержант показував нам, куди та як треба колоти. Ми негайно втягували його в дуже анекдотичні розмови про розмаїті види багнетів: польський, плаский, чотиригранний. Увігнавши багнет у ціль, слід було його належним чином прокрутити — аби в простромленому ворогові перемішалися тельбухи.

Наприкінці, але вже виключно теоретично, сержант продемонстрував нам, що можна виробляти звичайною саперною лопаткою. Мовляв, яке це прекрасне знаряддя, коли загатити ним людині в кут між шиєю і ключицею. Коли пощастить, можна навіть відтяти ціле плече з передпліччям. Але, боронь Боже, цілити в голову, бо ж на ній зазвичай каска, від якої лопатка відскочить. Попри те, нас учили відбивати багнетну атаку власне такою лопаткою, кидати гранати, себто їх макети. А потім ми знову й знову довгими сльотавими годинами вичищали незграбні "лебелі".

Якось ми вирушили з ними до міста за надзвичайних і взагалі виняткових обставин. Це було після смерті маршалка Пілсудського, проти вечора. Не знаю, чому саме в такій порі. Ми довго марширували й увесь час за командою "струнко", так, що рука мліла від важкенного "лебеля", притягнутого до ремня. Ми зробили велике коло містом, до Марійської площі, де неподалік од невидимого в темряві пам'ятника Міцкевичу височів невеликий самотній постамент із кам'яним погруддям, перевитим чорною стрічкою. На постамент звідкись ізгори падало світло самотнього рефлексора. А ми йшли, щосили вдаряючи ногами в бруківку, під жалобний понурий гуркіт барабанів, який наче огорнув усе місто. Був тридцять п'ятий рік.

За три роки військової підготовки нам жодного разу не повідомили про існування чогось такого, як танки. Вони просто не бралися до уваги. Переважно ми вивчали всілякі гази та назви частин зброї, і статuti, і правила розведення варти, і тактику на місцевості, і чимало інших речей. Того року заняття забрали нам біля ста годин, а в останніх класах —

триста. Тепер я бачу, що нас, здається, готували до прусько-французької війни 1870 року. Ми являли собою навіть не уламок армії, адже не зараховувалися до неї, ми були тільки подобою такого уламку. На скільки ж тисяч і десятків тисяч треба помножити наші анахронічні, нікому не потрібні вишколи, аби ті морочливі підготовки, ті натуги, ті, скеровані в ніщо наполегливі зусилля людей у мундирах принесли плоди. Поразка заслонила все — але я не можу без якогось жалісного зацікавлення важити ту змарновану працю.

Останні перед випуском літні вакації я провів у таборі військової підготовки в Делятині. Там було все, як в армії на маневрах. Ми мешкали в наметах по вісімнадцять чоловік над високим урвистим берегом Пруту. Усе було як водиться: рання побудка, муштра, польові навчання, обід із казанка, тактичні заняття й вечірня перекличка. Я вперше опинився повністю поза сферою родини — адже мною не опікувався ніхто, крім командира відділку й підофіцерів. Нам одразу дали зрозуміти, що трактують нас як дорослих військових осіб. Капітан одразу застеріг від контактів із місцевим населенням жіночою статі — серед гуцулів панувала епідемія сифілісу.

Я ознайомився тоді з багатьма речами, зокрема з функціонуванням механізму влади. Коли надійшло моє чергування, я подався вранці до шеф-сержанта, аби одержати порцію мармеладу для мого намету. Сержант одкрояв собі чималенький пласт малинової субстанції, а решту віддав мені. Ось тоді-то, на зворотній дорозі, я й усвідомив свої права і власноруч відлупав і собі вагому додаткову порцію.

Наприкінці вишколів відбулися великі маневри, на які прибув спостерігач аж із Варшави — якийсь майор. Він видався нам недосяжно високим чином. Аби позбутися саперної лопатки, яка під час бігу була в задок, я скористався з того, що тільки кожен другий із нас одержав таку лопатку, і за порадою зичливого відділкового сховав її до сінника. Вона, звісно, відразу пропала й потім довелося за неї платити. Але я принаймні не мусив морочитися з окопуванням. Я зарадив собі і з моїм "лебелем". За підказкою внутрішнього цивільного духу, раз і назавжди вичистивши до

срібlistого полиску нутрощі люфи, я заткав дуло маленьким секретним корком, аби при безконечних стрибках і падіннях туди не потрапляв пісок. Так-от, під час чищення зброї я пуцував її тільки зверху, а на огляді нишком витягав корок.

Гірше повелося моєму товаришу Мецьові Р., якого під час перепочинку у великих маневрах уподобав собі сам майор і наказав продемонструвати навички за командою "Газова тривога!", а потім заволав: "Гази!". Метек зблід, але під пильним оком усіх офіцерів таки мусив відкрити бляшанку, у якій замість протигазу були яблука й цукерки. Протигаз він сховав у сінник, так само, як і я свою лопатку. Цей учинок загрожував жахливими наслідками аж до низької оцінки з ВП, але все якось минулося.

Самі маневри я запам'ятав як велику метушню та стрілянину холостими, причім нас зривали о четвертій ранку. Я зауважив, що липневий світ у такій порі невимовно прекрасний і заповівся собі, що "на цивілю" теж мушу його колись так рано скуштувати. Але згодом до того так чомусь і не дійшло. Ми страшенно начовгалися, і ніколи не знали, де знаходиться "ворог", тож про всяк випадок лупили навсебіч. Потім згубили командний пункт, потім випадково надібали гуцулку, яка довго довкола нас крутилася, аж раптом скочила командиру на плечі й висмикнула в нього карабін. Це, як виявилось, був один із капралів, який підступно перебрався і в такий спосіб продемонстрував нам воєнні хитрощі. Здається, ми перемогли, хоча я у цьому не зовсім певен. Нас іще кілька разів зривали з сінників нічні тривоги, причім якщо в когось були неправильно зашнуровані чоботи, цілий відділок відправляли назад під ковдри. Якоїсь ночі нам довелося зо чотири рази в рекордному темпі одягатися й роздягатися. Але найкраще я засвоїв те, що у війську щось безперервно чиститься: якщо не зброя, то чоботи, якщо не чоботи, то підлога (хоча підлоги в наметах не було й чищення мало чисто символічний характер).

Тоді я під час вихідних уперше зблизька зіштовхнувся зі страшеними злиднями, у яких жили гуцули. За п'ять грошів або за

окрайчик хліба можна було купити повну, із вершечком, ринку малин чи суниць, і вони ще вихвалялися такою обгородкою. Делятин знаходився віддалік од таких осередків туризму, як Татарів чи Яремча.

Кілька днів ми працювали в воді, на будові мосту, який знесла розбурхана річка. Я тоді засмаг, як негр. Урешті настав кінець тій іграшковій воячній, відбулися всі ритуали — із підкиданням угору поручників і підофіцерів. Тим, кого недолюблювали, хто попив нашої кривці, замість відкритих долонь підставляли стиснуті кулаки. Пам'ятаю, що за одним із поручників, "свинським блондином", який червонів на сонці так, наче його за мить мав шляк трафити, ми гналися через увесь табір. Він вигукував якісь розпачливі команди, але повага до чинів луснула, дисципліна враз розсипалася й поручника ніщо не врятувало — він злетів у повітря.

Карабін дивно мене виструнчив і я навіть схуд. В останній день була вечірня ватра з великими співами, учта з газованим лимонадом і пампухами-клюсками, а наступного дня нас завантажили до вагонів. Дорогою до Львова до мене підсів один із викладачів, підхорунжий, якому я був нечувано симпатичний і який мене цим неабияк спантеличував. Ба, сердечність, виказана цим офіцером абсолютно невідомо за що, геть мене отуманила. І коли виявилось, що підхорунжому подобаються мої чоботи (я мав дві пари), я негайно з ними розпрощався. Тільки-от не знав одразу, як їх подарувати, щоб не образити настільки вищого рангом вояка. На щастя, він полегшив мені справу і, тримаючи чоботи за халяви, негайно вшився. А потяг уже в'їжджав на перон під величезний купол Головного двірця, де чекали стужені родичі.

Епілог

Коли я був малим, ніхто не вмирав. Я чув про такі випадки, як про випадки падіння метеоритів. Кожен знає, що вони падають, це буває, але який стосунок це має до нас? Коли я писав ці слова, мені між двома сльотавими закопанськими днями наснився батько. Не такий імлистий,

невиразний, невизначеного віку, яким я можу собі його уявити, а живий, у конкретну мить. Я бачив його сірі, ще не змучені очі за окулярами, його короткі вуса, підрізані над губою, маленьку борідку, руки з короткими нігтями — вишурувані руки лікаря, із золотою обручкою, що потоншала від носіння. Я бачив його фалдисту камізельку, сурдут, дещо обтяжений зліва вагою ларингоскопічного дзеркала. А вглибині помешкання — шпалери, старий високий п'єц із білими, померезжаними дрібненькою сіточкою тріщин кахлями та безліч інших деталей, які я, прокинувшись, не міг навіть назвати. Усе це є в мені — недосяжний тлум спогадів, окремих хвилин, годин, днів, тижнів, років. І ніхто, крім сну, над яким я не маю влади, не має туди доступу. Десь там є засніжений Стрийський парк і батько, який прогулюється алеєю між чорних дерев — страшенно перемерзлий, із запханими в кишені плаща руками. А я, вперше ставши на лижі, ледь пересуваюся, уявляючи себе володарем неосяжного простору. Там є стук копит, зненацька приглушений на дерев'яній бруківці Маршалковської попід університетом Яна Казимира. Є протяжний тужливий скрегіт, яким ударяв у вікно нашого класу трамвай, огинаючи стадіон гімназії у натужному видряпуванні на Високий Замок. Там є поруччя усіх сходів, якими я з'їжджав, найдовші в класі картаті бріджі колеги Лози, зелені локомотиви зі Східних Торгів і всі мої каштани. А ще — мідний казан для води з кухонного п'єца, жолуді зі стелі у спальні, барахолка із залізяччям, серед якого я шукав скарби, і навіть моє перше ліжко — біле, затягнуте збоку шнурованою сіткою. І той корабель-загадка, що не знати як заплив через вузьку шийку до пляшки, і та перша легальна папіроса марки "Ніл" із червоним полотняним мундштуком, яку я викупив одразу після випуску, у червні 1939 року.

Які все ж таки лавини звалилися на цей світ. Яким дивом вони не стерли його дощенту, не вигубили його останніх слідів? Для кого ж вони власне тривають, від кого їх так ревно стереже недоброзичлива пам'ять? І лише поночі, лише в забутті сну, лише єдиному йому, незрячому, розкриває вона навстіж свої скарбниці. Наяву ж вона, скупа й непокірна, наділяє лише уривчастими туманними оповідками, над розшифруванням яких доводиться морочитися усупереч її впертому мовчанню, заповнюючи зяючі лакуни здогадом. Я мушу відкидати зненацька видобуту з неї, наче

нишком вихоплену, деталь — якусь кольорову ляпку, абрис чийхось уст, якусь тінь, якийсь незбагнений звук — попри неясне підсвідоме передчуття, що ця деталь пов'язана з чимось важливим, що саме цим шляхом колись пройшла доля. Але вона є тільки пустою, глухою, як невидима стіна, з нею нічого не можна зробити. Роздуми — як підкопи, як штольні, що обвалюються. Що за скупердяйство, що за байдужість пам'яті, яка все знає і все може, але мовчить. Затята, погордлива, замкнута в собі, вона не залежить від часу, вона нехтує його плином. От якби вона й справді була пустирищем, серед якого де-не-де громадяться тьмяні образи. Та ж ні, це ж бо не так, і докази цього — у снах. Але вона ніколи не впускає мене туди, куди я прагну, і тоді, коли мені на цьому залежить, ніколи. Це наглухо замкнений механізм, суверенний у своєму облудному та непохибному завданні усталити, зберегти незмінно й назавше. Але ж це не так, адже все пропаде разом зі мною, о запекла стражнице, скнаро, погрузла в тиранії, у непокорі, у знущальній норовистості, така тривка й крихка водночас, чула, а проте байдужа, як вугілля, у якому закарбувався листок! Як її зрозуміти? Як знайти із нею спільну мову? Нейронові розгалуження, синапси, петлі МакКаллока? Ні, я не витлумачую її у такий велемудрий, у такий сміховинно вчений спосіб, — це намарно, нехай уже все залишається, як є. Ми з нею наче пара коней, які тягнуть пліч-о-пліч один віз. Гайда, моя незнана, моя нерозлучна товаришко, мій вороже, мій друже.

Закопане, червень 1965 року